

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (ΜΔΕ) με θέμα:

Η Αμερική στην πολιτική φαντασία των Ελλήνων :
1821-1870

Νίκος Λυγούρας

Επόπτρια: Δήμητρα Λαμπροπούλου, Επικ. Καθηγήτρια

Μέλη της Επιτροπής Εξέτασης:

Νάσια Γιακωβάκη, Επικ. Καθηγήτρια

Βάσω Σειρηνίδου, Αναπλ. Καθηγήτρια

Αθήνα : 2021-2022

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	3
Πρόλογος : Θέμα και ερωτήματα	5
1ο Κεφάλαιο : Στο «εργαστήριο» της Επανάστασης του 1821	12
Εισαγωγή.....	13
Αναπαραστάσεις των επαναστάσεων της Αμερικής στις εφημερίδες του Αγώνα	17
Ο Κοραΐς, οι «Αγγλαμερικάνοι» και το πολίτευμά τους ως πρότυπο ευνομίας.....	26
Πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών στην επαναστατημένη Ελλάδα	43
Ο «Παναγιώτης Ανοικτής» στους βράχους της Ύδρας.....	48
«Η σκλαβεία με το τερατωδέστατον και βαρβαρικότατον είδος» : Οι επαναστάσεις της Αμερικής στην Ιστορία του Κωνσταντίνου Κούμα.....	55
2ο Κεφάλαιο : Η Αμερική στο Πρότυπο Βασίλειο	60
Η μετάφραση του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών από τον Αθ. Πετσάλη.....	63
Ηνωμένες Πολιτείες μέσω Γαλλίας : Η δημοκρατία του Tocqueville και ο «Βάσιγκτων» του Guizot στην Ελλάδα.....	68
<i>Τα Γεωγραφικά</i> του ώριμου Πολυζωΐδη και η Αμερική.....	74
3ο Κεφάλαιο : Η άλλη Αμερική. Απεικονίσεις της δουλείας και του εμφυλίου πολέμου ..	79
<i>Η καλύβη του Θωμά</i> στην ελληνική γλώσσα και η συζήτηση για τη δουλεία	82
Αναγνώσεις του εμφυλίου πολέμου των Ηνωμένων Πολιτειών	90
Επίλογος	102
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	106

Ευχαριστίες

Η συγγραφή μιας διπλωματικής εργασίας είναι αναμφιβόλως ένα δύσκολο και περίπλοκο εγχείρημα. Ιδίως μιας εργασίας που το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας και της συγγραφής της έγινε κατά το διάστημα της πανδημίας. Ευτυχώς τις δυσκολίες αυτές δεν τις αντιμετώπισα μόνος μου. Πολλοί άνθρωποι συνέβαλαν καθοριστικά με την βοήθεια τους στην ολοκλήρωση της. Πρώτα και κύρια οφείλω να ευχαριστήσω την καθηγήτρια και επόπτριά μου, Δήμητρα Λαμπροπούλου. Η παρουσία της υπήρξε καθοριστική όχι μόνον για την ολοκλήρωση της παρούσας ΜΔΕ, αλλά και για πολλά άλλα πράγματα στην ακαδημαϊκή και διανοητική μου πορεία. Η απόφαση μου να παρακολουθήσω, πριν οκτώ χρόνια, το μάθημα ελεύθερης επιλογής Εισαγωγή στην Κοινωνική Ιστορία της κυρίας Λαμπροπούλου ήταν μακράν η πιο έξυπνη απόφαση που πήρα στην διαδρομή μου στο Πανεπιστήμιο. Στις συζητήσεις, στο μικρό γραφείο του έκτου ορόφου, έμαθα τόσα πολλά, αλλά κυρίως ξεκίνησα να σκέφτομαι την ιστορία με διαφορετικό τρόπο. Στα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλα σεμινάρια και μαθήματά της μέχρι να φτάσουμε σε τούτη την διπλωματική. Την ευχαριστώ ολόψυχα για όλα αυτά. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης και στα άλλα δυο μέλη της επιτροπής εξέτασης. Αρχικά, στην κυρία Νάσια Γιακωβάκη. Στο μεταπτυχιακό σεμινάριό της για τον Τύπο είχα την τύχη να μάθω πολλά πράγματα. Το πρώτο κεφάλαιο της παρούσας ΜΔΕ οφείλει πραγματικά παρά πολλά στο προαναφερθέν σεμινάριο και κυρίως στην ομάδα της στο Τυποσκόπιο. Χωρίς την συμβολή τους η συγγραφή του θα ήταν αδύνατη. Αδύνατη, επίσης, θα ήταν η συγγραφή της παρούσας ΜΔΕ και χωρίς την παρουσία της καθηγήτριας μου Βάσως Σειρηνίδου. Στα εκπληκτικά μεταπτυχιακά της σεμινάρια για τις επαναστάσεις και για την δημιουργία θεσμών στο νεοσύστατο κράτος είχα την ευκαιρία να κατανοήσω περίπλοκες ιστορικές διαδικασίες με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένεια μου. Στη μητέρα και στον πατέρα μου για την απίστευτη στήριξη και γενναιοδωρία που μου παρείχαν όλα αυτά τα χρόνια.

Πρόλογος : Θέμα και ερωτήματα

Η εισαγωγική σκηνή είναι η ακόλουθη : Στο επιβατικό πλοίο Virginian εκατοντάδες άνθρωποι περιμένουν με ανυπομονησία να δουν τη στεριά. Άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων από διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Οι επιβάτες της πρώτης θέσης δεν δείχνουν να ενδιαφέρονται τόσο πολύ γι' αυτό που θα αντικρύσουν. Κάθονται και απολαμβάνουν το πρωινό τους με την συνοδεία των υπηρετών τους. Πιθανώς, έχουν ταξιδέψει ξανά και γνωρίζουν. Αντιθέτως, οι επιβάτες της τελευταίας, στοιβαγμένοι ο ένας πάνω στον άλλον, κοιτάζουν επιμόνως. Έχουν ακούσει αλλά κυρίως έχουν φανταστεί αυτό που αναζητούν να εντοπίσουν τα μάτια τους. Ξαφνικά, μια φωνή από επιβάτη της τελευταίας θέσης ακούγεται πολύ δυνατά και διακόπτει κάθε συζήτηση, εν συνεχεία ακολουθούν και άλλες μαζί με χειροκροτήματα, κραυγές ανακούφισης και προσευχές. Ο επιβάτης της τελευταίας θέσης που προκάλεσε όλη αυτή την έκρηξη είπε μόνον μια λέξη : «America».

Με αυτόν τρόπο ξεκινά την αφήγησή του ο Giuseppe Tornatore στην κινηματογραφική ταινία *La leggenda del pianista sull'oceano* (1998), βασισμένης στο θεατρικό μονόλογο του Alessandro Baricco *Novecento*¹. Με αυτόν τον τρόπο είχε σχεδιάσει και η φαντασία μας την έναρξη αυτή της εργασίας. Μιας εργασίας που θα ερευνούσε πώς φαντάζονταν την Αμερική οι μετανάστες στα τέλη του 19^{ου} και στις

¹ Alessandro Baricco, *Novecento: Un Monologo*, Feltrinelli, Μιλάνο 1998. Το βιβλίο κυκλοφόρησε και στα ελληνικά το 2002. *Χίλιαεννιακόσια : Ένας μονόλογος*, μτφρ. Σταύρος Παπασταύρου, Άγρα, Αθήνα 2002.

αρχές του 20ού αιώνα. Η ταινία του Tornatore θα βρισκόταν μαζί με ελληνικά και σικελικά τραγούδια για τη μετανάστευση στην Αμερική, καθώς και με άλλες πηγές, στον πρόλόγό της. Η πανδημία, όμως, άλλαξε αρκετά τα σχέδια μας. Πολλά από τα αρχεία και από τις συλλογές, που ήταν απαραίτητα για τη συγγραφή της, έκλεισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ως εκ τούτου, η φαντασία μας έπρεπε να δουλέψει εκ νέου και να αναζητήσει νέα σχέδια.

Ανάμεσα στα βιβλία που είχαμε συγκεντρώσει για την αρχική μορφή της εργασίας μας ήταν και η μελέτη του Axel Körner, *America in Italy: The United States in the Political Thought and Imagination of the Risorgimento, 1763–1865*². Ο Körner στο βιβλίο του στέκεται ελάχιστα στο φαινόμενο της μετανάστευσης και στο ρόλο που έπαιξε στο πώς οι Ιταλοί φαντάζονταν τις Ηνωμένες Πολιτείες³. Καταπιάνεται, όμως, με μια σειρά άλλων ζητημάτων που παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Ο Körner, μεταξύ άλλων, εστιάζει στο πώς η επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών, το Σύνταγμά τους και ο εμφύλιος πόλεμος διαβάστηκαν και μεταφράστηκαν στην Ιταλία. Ποιά ήταν η επιρροή τους στην ιταλική πολιτική σκέψη και από ποιους χρησιμοποιήθηκαν. Εξετάζει, επίσης, τα διαφορετικά διεθνικά κανάλια μέσω των οποίων έγινε αυτή η συζήτηση. Σε αντίθεση, τέλος, με παλαιότερες ιστοριογραφικές συμβολές τονίζει πως το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών δεν αποτέλεσε μόνον θετικό πρότυπο, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις αρνητικό. Το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών δεν χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για προοδευτικούς σκοπούς, αλλά και για αντιδραστικούς⁴.

Διαβάζοντας τη μελέτη του, η φαντασία μας εντόπισε άμεσα το νέο σχέδιό της. Την μεταφορά των ερωτημάτων και της οπτικής του στην ελληνική περίπτωση. Η επιλογή, άλλωστε, αυτού του θέματος είχε ένα τεράστιο πλεονέκτημα τον καιρό που ξεκίνησε η εργασία μας. Η πλειοψηφία των πρωτογενών πηγών (βιβλία και Τύπος) ήταν διαθέσιμες σε ψηφιακή μορφή. Έτσι γεννήθηκε *Η Αμερική στην πολιτική φαντασία των Ελλήνων : 1821-1870*.

² Axel Körner, *America in Italy: The United States in the Political Thought and Imagination of the Risorgimento, 1763–1865*, Princeton University Press, Πρίνστον 2017.

³ Η μελέτη έχει ως χρονικό όριο το 1865, χρονολογία που το φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ιταλία ήταν ακόμη μικρής μορφής.

⁴ Στο ίδιο, σελ. 18-21.

Η εργασία μας έχει στόχο να ερευνήσει την παρουσία της Αμερικής στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα 1821-1870. Συγκεκριμένα, προσπαθούμε να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι Έλληνες⁵ διάβασαν και φαντάστηκαν την Αμερική. Επιπλέον, αναλύουμε ποιοί και γιατί αναζήτησαν πέραν του Ωκεανού ιδέες και πολιτικές εμπειρίες (νοερά κατά βάση), για να υποστηρίξουν τις δικές τους πολιτικές πρακτικές στην Ελλάδα. Επιχειρούμε, επίσης, να ιστοριοποιήσουμε γιατί αναγκάστηκαν να καταφύγουν με τη φαντασία τους στην μακρινή Αμερική και όχι μόνο στην γειτονική Ευρώπη. Τέλος, καταδεικνύουμε πως αυτές οι συζητήσεις αφορούσαν ελάχιστα αυτή καθαυτή την Αμερική, αντιθέτως κύρια στόχευσή τους ήταν οι εσωτερικές εξελίξεις. Αυτή η παρατήρηση αποτελεί το νήμα που διαπερνά όλη την αφήγηση μας. Επί παραδείγματι, στα 1831, δύο σημαντικοί λόγιοι, ο Κωνσταντίνος Κούμας και ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, στρέφονται στη μορφή του George Washington. Ο πρώτος, περιγράφοντας τη δράση του Washington, περιγράφει επί της ουσίας και την ορθή πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια, απέναντι στον οποίο είναι θετικά διακείμενος. Ο Πολυζωίδης, όμως, χρησιμοποιεί το παράδειγμα του Washington, για να τονίσει πως ο Καποδίστριας είναι «τύραννος». Οι Washington του Κούμα και ιδίως του Πολυζωίδη μας λένε λίγα για τον πραγματικό Washington, αλλά πολλά για τις πολιτικές αντιλήψεις των δύο λογίων.

Οι λόγιοι, υπό ευρεία έννοια, και τα αποτυπώματά τους στο χρόνο αποτελούν το πρωτογενές υλικό της εργασίας μας. Στηριχθήκαμε στον Τύπο της εποχής και προσπαθήσαμε να αποδελτιώσουμε αρκετές εφημερίδες (όχι όλες) και περιοδικά, για να έχουμε μια όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτική εικόνα. Πέραν του Τύπου, μελετήσαμε βιβλία, ημερολόγια και επιστολές που σχετίζονταν με το θέμα της εργασίας. Πολύτιμο οδηγό για την αξιοποίηση αυτού του υλικού αποτέλεσε ο

⁵ Οι «γράφουσες Ελληνίδες» στην πλειοψηφία των περιπτώσεων απουσιάζουν από την αφήγηση μας, καθώς ο δημόσιος χώρος, κατά το χρονικό διάστημα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία, ήταν έμφυλα οριοθετημένος. Βλ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες Ελληνίδες» : Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισόνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007. Πάντως, η *Εφημερίς των Κυριών* βρίθει θετικών αναφορών για τη θέση των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες, έχοντας ως στόχο να αποδοκιμάσει τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα. Μοτίβο που, όπως θα δούμε στην εργασία μας, χρησιμοποιείται κατά κόρον.

διάλογος μας με τη διεθνή βιβλιογραφία. Έκτος από τη μελέτη του Axel Körner⁶, για την οποία ήδη μιλήσαμε, η παρούσα εργασία οφείλει πολλά και στο έργο της Paola Gemme⁷. Η Gemme, εξετάζοντας την πρόσληψη του ιταλικού Risorgimento στις Ηνωμένες Πολιτείες του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνει πως μέσα από τις αναφορές των Αμερικανών στο Risorgimento μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετά στοιχεία για την ταυτότητα τους. Όταν αναφέρονταν στο Risorgimento, σχολίαζαν περισσότερο την εσωτερική πολιτική κατάσταση της χώρας τους και λιγότερο τις εξελίξεις στην Ιταλία. «Διεθνοποιώντας» τους αμερικανούς του 19^{ου} αιώνα, η Gemme τονίζει πως μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις πολιτικές πρακτικές τους και το διανοητικό τους τοπίο. Το ίδιο προσπαθήσαμε να κάνουμε και στην εργασία μας με τους έλληνες λόγιους του 19^{ου} αιώνα. Η διεθνοποίηση των ελλήνων λογίων μας έδωσε, επιπλέον, τη δυνατότητα να δούμε πως αντιμετώπιζαν ζητήματα που δεν έχουν τύχει έως τώρα ιστοριογραφικής προσοχής, όπως η δουλεία και οι λόγοι περί φυλής. Τέλος, σημαντικό έρεισμα για την εργασία μας υπήρξε και η γνωστή μελέτη του Benedict Anderson *Φαντασιακές κοινότητες*⁸. Ο Anderson έχει υπογραμμίσει τον ρόλο της διάχυσης της τυπογραφίας στη δημιουργία φαντασιακών κοινοτήτων. Η συμβολή της τυπογραφίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στη δημιουργία κοινοτήτων, οι οποίες δεν συνδέονταν απαραίτητα μόνον με το εθνικισμό. Μέσω της τυπογραφίας συγκροτήθηκαν δίκτυα και διεθνικά κανάλια που συνέβαλαν καθοριστικά στη διεθνοποίηση και άλλων μορφών της πολιτικής φαντασίας. Επί παραδείγματι, ο Carlo Botta⁹ και ο Αδαμάντιος Κοραής είχαν ίδιες περίπου ιδέες για τις Ηνωμένες Πολιτείες, παρά το γεγονός πως και οι δύο δεν πάτησαν ποτέ στο έδαφος τους. Η ανάγνωση παρόμοιων βιβλίων, όμως, πυροδοτούσε τη φαντασία τους.

⁶ Σημαντική βοήθεια μας προσέφερε επίσης και ο συλλογικός τόμος *America Imagined: Explaining the United States in Nineteenth-Century Europe and Latin America*, Axel Körner - Nicola Miller - Adam I. P. Smith (επιμ.), Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012.

⁷ Paola Gemme, *Domesticating Foreign Struggles: The Italian Risorgimento and Antebellum American Identity*, University of Georgia Press, Αθηνς 2005.

⁸ Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες : Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997 (1983).

⁹ Για τον Botta βλ. Luciano Canfora - Ugo Cardinale, *Il giacobino pentito. Carlo Botta fra Napoleone e Washington*, Laterza, Ρώμη 2010.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική δομή της παρούσας διπλωματικής. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζουμε και αναλύουμε πώς χρησιμοποίησαν στο εργαστήριο της επανάστασης¹⁰ του 1821 οι εξεγερμένοι το παράδειγμα των επαναστάσεων της Αμερικής. Λέγοντας Αμερική, εννοούμε την ήπειρο και όχι αποκλειστικά τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Σε αντίθεση με την ανάλυση του Körner, η έρευνα μας οδήγησε να συμπεριλάβουμε στην εργασία μας όλες τις χώρες της ηπείρου και όχι μόνον τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών και η ταύτιση τους με το όνομα ολόκληρης της ηπείρου δεν είναι φαινόμενο ανάλογο της ανατολής και της δύσης του ήλιου. Αντιθέτως, ιστοριοποιείται και σχετίζεται με την οικονομική και πολιτική τους δύναμη, ιδίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εντεύθεν¹¹. Επίσης, οι ελληνικές πηγές της εποχής δικαιώνουν το επιχείρημα μας. Οι Έλληνες περιέγραφαν την Αμερική με τους εξής τρόπους : «Αρκτώα Αμερική», «Μεσημβρινή Αμερική», «ελεύθερα στάτα της Αμερικής» και «Ηνωμένοι επαρχίαι της Αμερικής». Οι Ηνωμένες Πολιτείες θα γίνουν «η Αμερική» μετά τη δεκαετία του 1840 και για τους Έλληνες. Ο Άνθιμος Γαζής, επί παραδείγματι, το 1807, όταν επιμελείται την έκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελετίου, θα προσθέσει ένα σημαντικό παράρτημα για την πολιτική κατάσταση της Αμερικής. Αμερική για τον Γαζή ήταν η Λατινική Αμερική, οι Ηνωμένες Πολιτείες, ο Καναδάς, αλλά και τα νησιά της Καραϊβικής¹². Αυτή την οπτική ακολουθούμε και εμείς στην εργασία μας για πολλούς λόγους. Η συμπερίληψη, φερ' ειπείν, των νησιών

¹⁰ Φραντσέσκο Σκαλώρα, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει. Απομνημονεύματα Ιταλών εξόριστων και πατριωτών στην επαναστατημένη Ελλάδα: σημειώσεις στο περιθώριο του έργου του Τζιουζέππε Πέκκιο», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Βαγγέλης Καραμανωλάκης- Νίκη Μαρωνίτη -Παντελής Μπουκάλας (επιμ.), *1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.σελ. 199-202.

¹¹ James Dunkerley, *Americana: The Americas in the World Around 1850*, Verso, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2000.

¹² Βλ. Μελέτιος Μήτρου, *Γεωγραφία παλαιά και νέα : Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους. Πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά καί τινων Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα εξεδόθη ήδη το Δεύτερον υπό Ανθίμου Γαζή. Του Μηλιώτου, τ. Δ., Τύποις Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων*, Βενετία 1807, σελ. 112-117.

της Καραϊβικής μας βοηθά να δούμε πώς αντιμετώπιζαν οι έλληνες λόγιοι ζητήματα που σχετίζονταν με την δουλεία και του ρατσιστικούς λόγους της εποχής, αλλά κυρίως πώς αντιμετώπισαν την πρώτη επιτυχημένη επανάσταση σκλάβων. Όπως θα δούμε, οι «εκδικητές του Νέου Κόσμου»¹³ έπαιξαν και αυτοί τον ρόλο τους στη φαντασία και την πολιτική σκέψη των Ελλήνων με ποικίλους τρόπους.

Σε σύγκριση με το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας το πρώτο είναι το μεγαλύτερο σε έκταση, επειδή συνομιλεί διαρκώς με τη λεγόμενη προεπαναστατική περίοδο. Δεν καλύπτει μόνο την δεκαετία της επανάστασης, όπως είναι ο συμβατικός τίτλος του κεφαλαίου, αλλά μια περίοδο πενήντα ετών περίπου. Επίσης, είναι το μεγαλύτερο σε έκταση, γιατί η περίοδος της επανάστασης άνοιξε ένα τεράστιο πεδίο δυνατοτήτων στους λόγιους και στους πολιτικούς. Τα πάντα ήταν ανοικτά. Ιδέες για τη μορφή του πολιτεύματος, την ελευθεροτυπία, το ρόλο των στρατιωτικών και των πολιτικών στο υπό διαμόρφωση κράτος και πολλά άλλα ήταν στην ημερήσια διάταξη. Οι «Αμερικαί», όπως έγραφε ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών*¹⁴, είχαν σπουδαίο ρόλο σ' αυτό το διάλογο, έστω και νοερά στην πλειοψηφία των περιπτώσεων.

Αντιθέτως, στο δεύτερο κεφάλαιο καταδεικνύουμε πώς και πότε το ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στην Αμερική μειώθηκε σημαντικά. Πλέον, το ενδιαφέρον εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Πολλά από τα πεδία που ήταν ανοικτά την περίοδο της επανάστασης είχαν πλέον κλείσει. Το πρότυπο βασίλειο ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο για όσα συνέβαιναν στην Ευρώπη. Υπό αυτό το πρίσμα, άλλωστε, διάβαζε και τις εξελίξεις στην Αμερική. Παρά ταύτα, ορισμένοι επιλέγουν και πάλι να καταφύγουν με τη φαντασία τους στην Αμερική, αν και με διαφορετικούς σκοπούς σε σχέση με την περίοδο της επανάστασης. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας μας εστιάζουμε στο πως απεικονίστηκαν στην Ελλάδα η δουλεία και ο εμφύλιος πόλεμος στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η συζήτηση τόσο για την δουλεία, όσο και για τον εμφύλιο πόλεμο δημιούργησε και στην Ελλάδα εικόνες μιας διαφορετικής Αμερικής, οι οποίες απείχαν πολύ από Αμερική που είχε σχεδιάσει η φαντασία των λογίων κατά την διάρκεια της επανάστασης. Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που οι Έλληνες διάβασαν και κατανόησαν τον

¹³ Dubois, Laurent, *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2004.

¹⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, 9.7.1824, σελ. 1.

εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Γιατί, επί παραδείγματι, διοργάνωσαν «διαδήλωσιν... επί τω απροσδοκίτω ακούσματι της δολοφονίας του προέδρου Λίγκολνς¹⁵». Η προτίμηση τους στη μορφή του Abraham Lincoln, και όχι σ' αυτή του Jefferson Davis, μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι τον κόσμο και τον εαυτό τους; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που μας απασχολούν στο τελευταίο κεφάλαιο.

¹⁵ *Η Ελπίς*, 27.4.1865.

1ο Κεφάλαιο : Στο «εργαστήριο» της Επανάστασης του 1821

«Οι Μαύροι του αγίου Δομνίκου εστάθησαν με τα όπλα και την φωτιάν εις το χέρι, και ό,τι δεν ημπορούν να φυλάξωσι, το έκαιαν. Τοιαύται θυσίαι απαιτούνται αφεύκτως από τους Πελοποννησίους¹⁶».

Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (20.5.1821)

«Μετατόπισαι αν αγαπάς και τον Ωκεανόν, και φέρε την Αμερικήν πλησιέστερον της λοιπής Ευρώπης».

Ο Φίλος του Νόμου (16.11.1825)

«Αι πατριωτικάί αρεταί μανθάνονται από τον εν εις το άλλο ημισφαίριον, και ό,τι εις την επικράτειαν, εν η βασιλεύει η ελευθερία και η ισονομία, η μεγαλειότης δεν ημπορεί ποτέ να έχει τόπον».

Ελληνικά Χρονικά (20.2.1826)

¹⁶ Στα παραθέματα χρησιμοποιούμε την ακριβή ορθογραφία και στίξη των κειμένων με μοναδική μεταγραφική πρακτική τη χρήση του μονοτονικού.

Εισαγωγή

Στα 1792, ο Γεώργιος Βεντότης, «το πρώτο χελιδόνι της ελληνικής δημοσιογραφίας¹⁷», θα μεταφράσει και θα εκδώσει στη Βιέννη την Ιστορία της Αμερικής του Σκώτου λόγιου και ιστορικού William Robertson «ανθρώπου σοφού και πεπαιδευμένου» και κυρίως «γυμνού από κάθε πρόληψιν¹⁸», κατά τον Βεντότη. Ο Βεντότης μετέφρασε το βιβλίο του Robertson αφενός γιατί η «Ιστορία είναι όχι μόνον μια Επιστήμη ωφέλιμος και αναγκαία εις το ανθρώπινο γένος, αλλά και η πλέον ευάρεστος περιδιάβασις διά κάθε κατάστασιν ανθρώπων», αφετέρου δε, όπως ενημερώνει τους αναγνώστες του, επειδή θεώρησε την ιστορία της Αμερικής «ως αναγκαιοτάτην εις το γένος μας, το οποίον ακούει Αμερικήν και δεν ιξεύρει ειμή μόνον το όνομα¹⁹». Πράγματι, οι Έλληνες ήξεραν πολύ λίγα για την Αμερική εκείνη

¹⁷ Βλ. Γεώργιος Λαΐος, «Ο Γεώργιος Βεντότης, ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2/8 (1955) σελ. 149. Για τον Βεντότη, επίσης, Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2011, σελ. 310-313 και Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, 8 (2009), σελ.143-148. Τέλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γεώργιος Βεντότης», στο Δρούλια, Λ. - Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, τ. 1, σελ. 355-356.

¹⁸ Γ. Γ. Λαδάς - Α. Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 - 1795*, Αθήνα 1970, σ. 142.

¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 142-144. Επίσης, για την έκδοση του βιβλίου σελ. 249 και 301.

την περίοδο. Το 1716, θα εκδοθεί στο Παρίσι το έργο του Χρύσανθου Νοταρά *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, το οποίο περιέχει ελάχιστες πληροφορίες για την Αμερική²⁰, ενώ η *Γεωγραφία Νεωτερική* του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Γρηγορίου Κωνσταντά, ένα χρόνο πριν από τη μετάφραση του Βεντότη, είναι σαφώς πιο πλούσια σε πληροφορίες για την Αμερική²¹ από το έργο του Νοταρά, αλλά και πάλι βρισκόμαστε σε πολύ πρώιμο στάδιο ακόμη. Η Αμερική παρέμεινε εν πολλοίς άγνωστη για την πλειοψηφία των μορφωμένων Ελλήνων. Θα πρέπει, όμως, να εστιάσουμε και σε κάτι άλλο που μας λέει ο Βεντότης στον πρόλογο του. Μας ενημερώνει πως στα 1792, στη Βιέννη, το «γένος ακούει» για την Αμερική. Εν άλλους λόγους, στην πρωτεύουσα των Αψβούργων κάποιοι συζητούσαν για την Αμερική εκείνη την περίοδο. Και, προφανώς, η πύκνωση των συζητήσεων για την Αμερική δεν ήταν άσχετη με την νεαρή ακόμη Επανάσταση της «Αρκτώας Αμερικής». Τη διαπίστωση αυτή την ενισχύει, αναμφιβόλως, η ανάγνωση της δεύτερης ελληνικής εφημερίδας της Βιέννης, μετά τον *Ταχυδρόμο* του Βεντότη, της *Εφημερίδος* των αδελφών Μαρκίδη Πούλιου. Στο έντυπο τους η Αμερική (Νότια και Βόρεια) εμφανίζεται ελάχιστα και πάντα σε συνάφεια με ειδήσεις που σχετίζονται με την Ευρώπη, παρά ταύτα, έστω και με μικρό ρόλο, η Αμερική κάνει την είσοδο της στον νεοελληνικό Τύπο. Τα «ελεύθερα στάτα της Αμερικής²²», «ο πρόεδρος της Ρεπούμπλικας Βάσιγγτον²³» και ο «Θωμμάς Παϊνέ²⁴» εμφανίζονται στις σελίδες της *Εφημερίδος*, για να μην μιλήσουμε για την τρομερή «ελευθερομανία των σκλάβων²⁵ εις το Σάντ Δομίνικο²⁶». Μπορούμε να πούμε, καταληκτικά, για την παρουσία της Αμερικής την τελευταία δεκαετία του δέκατου όγδοου αιώνα πως ακούγεται, όπως μας λέει Βεντότης, και κάνει σταδιακά την εμφάνιση της.

²⁰ «Αμερική λέγεται ο Νέος Κόσμος», βλ. Χρύσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, Παρίσι 1716, σελ. 147.

²¹ «Ο νέος Κόσμος η Αμερική περιέχει μια ήπειρο... η ήπειρος διαιρείται εις αρκτώα Αμερική, και εις μεσημβρινή Αμερική», βλ. Γρηγόριος Κωνσταντάς - Δανιήλ Φιλιππίδης, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791, σελ. 70.

²² *Εφημερίς*, 14.2.1794.

²³ *Εφημερίς*, 10.2. 1794.

²⁴ *Εφημερίς*, 7.2.1794.

²⁵ *Εφημερίς*, 2.1.1792.

²⁶ *Εφημερίς*, 2.12.1791.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι δημοσιεύσεις για την Αμερική αυξάνονται. Κυρίως μέσα από μεταφράσεις βιβλίων γεωγραφίας ευρωπαίων στοχαστών²⁷, αλλά και μέσα από την ανάγνωση του ευρωπαϊκού Τύπου. Δηλωτικό της αύξησης των δημοσιεύσεων, ως εκ τούτου και των γνώσεων, των Ελλήνων για την Αμερική είναι μεταξύ άλλων, και το παράρτημα του Άνθιμου Γαζή, για το οποίο ήδη μιλήσαμε. Σ' αυτό το παράρτημα ο Γαζής, μεταξύ άλλων, επιδοκιμάζει την απόφαση των αποίκων να «αρπάξουν τα άρματα εις τα χείρας με στερεάν απόφασιν, ή να ελευθερωθώσιν ή ν' αποθάνωσιν εντίμως, και όχι να μείνουν σκλάβοι των Άγγλων». Εν συνεχεία, ενημερώνει τους αναγνώστες του πως η «Πολιτεία των Ηνωμένων Επαρχιών διοικείται Δημοκρατικώς από το 1787²⁸». Εκτός από την αναφορά του στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Μηλιώτης λόγιος στέκεται και στην επανάσταση της Αϊτής. Οι ευρωπαίοι άποικοι του Saint-Domingue, κατά τον Γαζή, «υπέφερον μεγάλα κακά κατ' αυτούς τους χρόνους από μίαν επανάστασιν των εντοπίων, οίτινες είσιν μέλανες». Μάλιστα, χαρακτηρίζει τον ηγέτη των επαναστατικών στρατευμάτων της Αϊτής «πολλά ανδρείο²⁹, Δεσσελίν λεγόμενος³⁰». Όλα αυτά το 1807. Ο Γαζής, προφανώς, παρακολουθούσε μέσω του Τύπου τις επαναστατικές εξελίξεις στην Αμερική³¹ και όπως διαφαίνεται τις επικροτούσε. Επίσης, όσα συνέβαιναν στην Αμερική δεν διέφυγαν της προσοχής, έστω και

²⁷ Σημειώνουμε, ενδεικτικά, τις εξής : Adam Christian Gaspari, *Σχολαστική γεωγραφία διερμηνευτική του νέου μεθοδικού σχολαστικού άτλαντος*, μτφρ. Κυριάκος Καπετανάκης, Τυπογραφία Λεοπόλδου Γρουνδ, Βιέννη 1808 (1799) και Joachim Heinrich Campe, *Η ανακάλυψις της Αμερικής : Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά παίδας και νεανίσκους*, μτφρ. Ιωάννης Μαλλιαρός, τ. 1-3, Βιέννη 1820 (1801).

²⁸ Μήτρου, *Γεωγραφία παλαιά ...* σελ. 114-115.

²⁹ Σημειώνουμε, εδώ, τη θετική περιγραφή του Jean-Jacques Dessalines από τον Γαζή. Θετική αναφορά στη μορφή του Dessalines στα ελληνικά θα συναντήσουμε ξανά το 1864, με αφορμή τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αντιθέτως, οι αρνητικές αναφορές, όπως θα δούμε, είναι αρκετές.

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 116-117.

³¹ Για το ρόλο του Τύπου στη διάδοση των ειδήσεων για την επανάσταση της Αϊτής βλ. Susan Buck-Morss, *Hegel, Haiti, and Universal History*, University of Pittsburgh Press, Πίτσμπουργκ 2009, σελ. 17-18 και ιδίως 42-51.

περιθωριακά, ορισμένων μελών της Φιλικής Εταιρείας³². Επιπλέον, στον *Ελληνικό Τηλέγραφο* (1812-1836), το έτερο έντυπο της Βιέννης, η Αμερική, πλέον, έχει αποκτήσει τη δική της αυτόνομη θέση³³.

Τούτων δοθέντων, δεν πρέπει να μας προξενεί εντύπωση το γεγονός πως οι Έλληνες λόγιοι γνωρίζουν αρκετά πράγματα για την Αμερική μόλις ξεσπά η Ελληνική Επανάσταση. Η διακήρυξη τους συνομιλεί με τη διακήρυξη των Ηνωμένων Πολιτειών³⁴, ενώ οι εξεγερμένοι θα απευθυνθούν άμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες, αναζητώντας υποστήριξη. Αυτές είναι, ίσως, ορισμένες από τις πιο γνωστές όψεις της παρουσίας της Αμερικής στο εργαστήριο της επανάστασης. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε και άλλες όψεις (λιγότερο γνωστές), έχοντας ως σύμμαχο την ιστοριογραφική έρευνα που παρήχθη τα τελευταία χρόνια και τονίζει τη διεθνική διάσταση της εποχής των επαναστάσεων³⁵.

³² Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834, σελ. 70. Επίσης, Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845, σελ. 74.

³³ Βλ. ενδεικτικά, *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 24.12. 1817, *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 7.4.1818 και 10.4.1818., *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 20.6.1820.

³⁴ Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, *Η Πρώτη εθνοσυνέλευσις και το Πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822*, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, Αθήνα 1907, σελ. 9. Βλ. επίσης, για τη διεθνική διάσταση του φαινομένου και David Armitage, *The Declaration of Independence: A Global History*, Harvard University Press, Κέμπριτζ - Λονδίνο 2007.

³⁵ Christopher A. Bayly, *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου: 1780-1914. Παγκόσμιες διασυνδέσεις και συγκρίσεις*. μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 (2004). Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, μτφρ. Patrick Camiller, Princeton University Press, Πρίνστον 2014 (2009). David Armitage – Sanjay Subrahmanyam, *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2010. Maurizio Isabella, *Risorgimento in Exile: Italian Emigres and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2009. Maurizio Isabella - Konstantina Zanou (επιμ.), *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2016. Israel, Jonathan, *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775-1848*, Princeton University Press, Πρίνστον 2017.

Αναπαραστάσεις των επαναστάσεων της Αμερικής στις εφημερίδες του Αγώνα

Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε τις αναπαραστάσεις των Αμερικανικών επαναστάσεων στον Τύπο του Αγώνα και να τις εντάξουμε στο ιστορικό τους πλαίσιο. Οι αναφορές αυτές δεν είναι άσχετες με τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό της Ελληνικής Επανάστασης, κάθε άλλο. Συντάκτες και εφημεριδογράφοι επιλέγουν ειδήσεις από την Αμερική για να κατακρίνουν ή να επαινέσουν πρόσωπα και πολιτικές πρακτικές της Ελληνικής Επανάστασης. Η ιστοριογραφική έρευνα έχει επισημάνει πως ειδήσεις που αφορούσαν εξωτερικά θέματα, «βρίσκονταν στο επίκεντρο μιας διαμάχης για το χαρακτήρα και το ρόλο της Επανάστασης³⁶». Επί παραδείγματι, ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών*, τον Ιούλιο του 1824, γράφοντας για τους Αμερικανούς επαναστάτες «Βασινκτώνες και Φραγκλίνους» και για τον «ελευθερωτή της μεσημβρινής Αμερικής, Βολιβάρ», έκλεινε το άρθρο απευθυνόμενος στο κοινό του με τον εξής τρόπο: «Καθείς καταλαμβάνει, ότι εγράψαμεν δια την Ελλάδα και δια τους Έλληνας!³⁷». Ας ξεκινήσουμε, όμως, με μια σύντομη παρουσίαση των υπό εξέταση εφημερίδων.

³⁶ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Μεταξύ λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας. Η στάση των Ελληνικών Χρονικών», στο Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ειρήνη Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος Ιδεών και Λογοκρισία από τις απαρχές της Ελληνικής Τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2018, σελ. 359.

³⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, 16.7.1824, σελ. 3-5.

Οι εφημερίδες του Αγώνα είναι προϊόντα της Επανάστασης, του πολέμου με τους Οθωμανούς και των εμφύλιων συγκρούσεων. Ανάλογα με τον τόπο και τον χρόνο έκδοσης τους εκφράζουν συγκεκριμένες ιδέες και υποστηρίζουν ανάλογες πολιτικές πρακτικές. Η πρώτη έντυπη ελληνική εφημερίδα που εκδίδεται στην επαναστατημένη Ελλάδα είναι η *Σάλπιγξ Ελληνική* «Εν Καλαμάτα, έτει ά της ελευθερίας», η οποία, λόγω της σύγκρουσης του εκδότη της με τον Δημήτριο Υψηλάντη, θα έχει μικρή διάρκεια ζωής³⁸. Εν συνεχεία, θα πρέπει να περιμένουμε έως το 1824, το «έτος της νεοελληνικής δημοσιογραφίας», όταν θα κυκλοφορήσουν τρεις εφημερίδες. Τα *Ελληνικά χρονικά* στο Μεσολόγγι, τον Ιανουάριο του 1824, *Ο Φίλος του Νόμου* στην Ύδρα, τον Μάρτιο του 1824, και η *Εφημερίς Αθηνών*, τον Αύγουστο του 1824. Τον Οκτώβριο του 1825, θα κυκλοφορήσει και η επίσημη εφημερίδα της διοίκησης, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, υπό την εποπτεία του Θεόκλητου Φαρμακίδη. Οι παραπάνω τέσσερις εφημερίδες αποτελούν και το υλικό της παρούσας ενότητας για το χρονικό διάστημα από το 1824 έως το 1830.

Και οι τέσσερις εφημερίδες δημοσιεύουν ειδήσεις για τις Αμερικανικές Επαναστάσεις, η πυκνότητα όμως αυτών των ειδήσεων ποικίλει. *Ο Φίλος του Νόμου* και τα *Ελληνικά χρονικά* δημοσιεύουν διαρκώς ειδήσεις για τις Αμερικανικές Επαναστάσεις και κυρίως σχολιάζουν αυτές τις ειδήσεις με το βλέμμα στο εσωτερικό της Ελληνικής Επανάστασης. Αντιθέτως, οι αναφορές στις επαναστάσεις της Αμερικής είναι ελάχιστες στο έντυπο του Γεώργιου Ψύλλα, ενώ στην επίσημη εφημερίδα της διοίκησης οι αναφορές είναι πιο συμβατικές και χωρίς σχολιασμό στην πλειοψηφία των περιπτώσεων. Δύο ερωτήματα προκύπτουν από τις ανωτέρω επισημάνσεις. Αφενός, γιατί ο τύπος της επανάστασης αντλεί ιδέες από τις επαναστάσεις της Αμερικής με στόχο να νομιμοποιήσει τον ελληνικό Αγώνα και όχι από την Γαλλική Επανάσταση. Ιδίως, αν σκεφτούμε πως για το έντυπο των Μαρκίδων κάθε αναφορά σε επανάσταση σήμαινε κατά κύριο λόγο την Γαλλική και τα τέκνα της -την Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη³⁹, τους «φιλοτάραχους Ιακωβίταις, οι οποίοι δεν επιθυμούν άλλο, παρά μια αιώνιον

³⁸ Βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ελληνικός Τύπος 1821-1828: ένα νεωτερικό όπλο στην υπηρεσία της επανάστασης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 315-316.

³⁹ *Εφημερίς*, 22.8.1791.

ταραχήν⁴⁰», τον «Ρομπερτσπίερ, τούτο το τέρας της φύσης⁴¹» και, βεβαίως, τον «Μποναπάτρε⁴²». Αφετέρου, γιατί αυτές οι ιδέες παρουσιάζονται κυρίως στον *Φίλο του Νόμου* και στα *Ελληνικά Χρονικά*.

Στο πρώτο ερώτημα η απάντηση είναι προφανής. Καθώς στην Ευρώπη της Παλινόρθωσης, του Συνεδρίου της Βιέννης, της Ιεράς Συμμαχίας⁴³ και του «έμμονου παλαιού καθεστώτος⁴⁴», το οποίο είχε βιώσει προσφάτως τα γεγονότα «της θλιβεράς Επαναστάσεως⁴⁵» στη Νάπολη, κάθε αναφορά στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης ήταν παρακινδυνευμένη⁴⁶. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος παρατηρούσε σε επιστολή του τον Οκτώβριο του 1821 «ν' αφήσωμεν ό,τι μας κάμνει υπόπτους εις τας Ευρωπαϊκάς Δυνάμεις, ως μετέχοντας των Ιακωβινικών φρονημάτων⁴⁷». Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και ο Ιωάννης Ορλάνδος, ο οποίος συμβουλεύει τον Γεώργιο Κουντουριώτη να αποφύγει «τα ονόματα ελευθερίας και τα τοιαυτά καρβοναρικά⁴⁸». Αντιθέτως, η Επανάσταση της Βόρειας Αμερικής είχε νομιμοποιηθεί στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, ενώ τις επαναστάσεις της Ισπανικής Αμερικής υποστήριζε μια εκ των «Ευρωπαϊκών Δυνάμεων», η Μεγάλη Βρετανία.

Το δεύτερο ερώτημα είναι πιο δύσκολο. Ας προσπαθήσουμε να το προσεγγίσουμε, κρατώντας και εδώ για διαφορετικούς λόγους τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Γεώργιο Κουντουριώτη. Τα *Ελληνικά Χρονικά* κυκλοφόρησαν χάρη στο ζήλο του

⁴⁰ *Εφημερίς*, 23.1. 1792.

⁴¹ *Εφημερίς*, 4.8.1794.

⁴² *Εφημερίς*, 12.6.1797.

⁴³ Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006 (1972), σελ. 105-107.

⁴⁴ Βλ. Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2008 (1981), σελ. 6-7.

⁴⁵ Έτσι χαρακτήρισε το κίνημα στη Νάπολη ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 3.7.1821.

⁴⁶ Βλ. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Επανάσταση»: χρήσεις και σημασίες της λέξης στα κείμενα του '21», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Χρήστος Λούκος - Παναγιώτης Μιχαλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 2018, σελ. 312-332.

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 319.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 320.

Άγγλου Λέστερ Στάνχοπ, εκπροσώπου του «Φιλελληνικού Κομιτάτου», οπαδού της ελευθεροτυπίας και θαυμαστή του Πολιτεύματος των Ηνωμένων Πολιτειών⁴⁹. Ο θαυμασμός του Στάνχοπ για τις Ηνωμένες Πολιτείες γίνεται αντιληπτός από την «Προκήρυξη» του εντύπου, όπου δημοσιεύεται ένα κείμενο του Jeremy Bentham σχετικό με την ελευθεροτυπία στις Ηνωμένες Πολιτείες⁵⁰. Επίσης, όταν ο ριζοσπαστισμός του Μάγερ⁵¹ ήλθε σε σύγκρουση με τον Μαυροκορδάτο, ο Στάνχοπ πήρε το μέρος του Μάγερ και του έστειλε «την κοστιτούτζιονι της Αμερικής⁵²». Για τον ριζοσπάστη Μάγερ, η καταφυγή στις Επαναστάσεις της Αμερικής ήταν ένας γόνιμος τρόπος να εξωτερικεύσει τις πολιτικές του απόψεις, χωρίς να θίγει ευθέως τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις⁵³. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του έτερου ριζοσπάστη εκδότη, του Ιωσήφ Κιάππε. Ο Κιάππε είχε συμμετάσχει στο στρατό του Ναπολέοντα και έλαβε μέρος στην επανάσταση της Νεάπολης, τον Ιούλιο του 1820, πριν βρει καταφύγιο στην Ύδρα τον Ιούνιο του 1821⁵⁴. Στην εφημερίδα της Ύδρας, κάτω βέβαια από τον έλεγχο της πανίσχυρης οικογένειας Κουντουριώτη⁵⁵, θα δημοσιευθούν αρκετά κείμενα πολιτικής θεωρίας, τα οποία αντλούσαν τις ιδέες τους

⁴⁹ Βλ. Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824 / being a series of letters and other documents on the Greek revolution written during a visit to that country*, Λονδίνο 1824, σελ. 50 και 123,143. Προμετωπίδα του εντύπου ήταν το απόφθεγμα του Φραγκλίνου the greatest good of the greatest number.

⁵⁰ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Ερμής - Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1971, τ. 2, σελ. 11-12.

⁵¹ Για τον Μάγερ αλλά και για το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εκδόθηκε η εφημερίδα : Βλ. Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στο 1821: πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Ασίνη, Αθήνα 2019, σελ. 199-216, 321-328, 365-366.

⁵² Αντλούμε την πληροφορία από : Δημητρώπουλος, «Μεταξύ λογοκρισίας και ... σελ. 360.

⁵³ Ο ριζοσπαστισμός τόσο του Μάγερ, όσο και του Κιάππε, γίνεται αντιληπτός, μεταξύ άλλων, από τις επιθέσεις τους εναντίον της Ισπανικής μοναρχίας. Ειδικά σε περιπτώσεις που σχετίζονται με τις επαναστάσεις της Νότιας Αμερικής.

⁵⁴ Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1, σελ. ξγ'-ξζ'. Επίσης, Έλλη Δρούλια – Μητράκου, «Ιωσήφ Κιάππε», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ...* τ.2, σελ. 559.

⁵⁵ Σύμφωνα με μια άποψη ο Κιάππε ήταν υποχρεωμένος να υποβάλλει τα κείμενα του στον Λάζαρο Κουντουριώτη για έγκριση, και πως προσπαθούσε με εξεζητημένο λεξιλόγιο να αποφύγει τον έλεγχο της πιο ισχυρής μορφής της Ύδρας. Βλ. Δημητρώπουλος, «Μεταξύ λογοκρισίας και ... σελ. 355.

από το πολίτευμα των «Αγγλαμερικανών». Αυτές οι δημοσιεύσεις δεν είναι άσχετες με την μορφή του Αδαμάντιου Κοραή, η οποία βρίσκεται πίσω από πολλές αναφορές. Ήδη σε επιστολή του, τον Φεβρουάριο του 1825, στον Γεώργιο Κουντουριώτη ο Κοραής είχε υποδείξει ως πολιτικό πρότυπο τις Ηνωμένες Πολιτείες στον Υδραίο πολιτικό⁵⁶. Οι αναφορές, λοιπόν, στις Αμερικανικές επαναστάσεις μπορούν να γίνουν κατανοητές με βάση τις πολιτικές αντιλήψεις των εκδοτών, αλλά και του ευνοϊκού περιβάλλοντος που συνάντησαν, για διάφορους λόγους, στους τόπους έκδοσης των εφημερίδων τους. Ας προσπαθήσουμε να κατηγοριοποιήσουμε αυτές τις αναφορές.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες κάνουν την εμφάνιση τους στον τύπο του Αγώνα πολύ γρήγορα, μέσω της δράσης των φιλελληνικών οργανώσεων τους. Οι συντάκτες, αφορμώμενοι από αυτές τις δράσεις, προβαίνουν σε σχόλια για το καθεστώς αλλά και την ιστορία τους. Στα *Ελληνικά Χρονικά* τονίζεται πως «η δημόσιος έκθεσις των υπέρ της Ελλάδος φιλικών φρονημάτων» των Ηνωμένων Πολιτειών, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση στους Έλληνες, καθώς γίνεται από ένα έθνος «το οποίον με τόσας θυσίας ηγόρασε την ελευθερία του, και το θαυμαστότερον, εδυνήθη να την φυλάξη και να την στερεώση τόσον φρονίμως». Ο συντάκτης κλείνει την αναφορά του στην «Ελευθέρα Αμερική», εστιάζοντας και σε μια άλλη «ανεκτίμητον ευτυχίαν», που μπορεί να προκύψει από τις σχέσεις Ελλάδας και Βόρειας Αμερικής, τη μίμηση, δηλαδή, της νομοθεσίας των Ηνωμένων Πολιτειών από τους Έλληνες⁵⁷. Πέρα από την «εύνοια των φιλοκαλών και φιλελευθέρων» προς την ελληνική επανάσταση, η επανάσταση της Βόρειας Αμερικής έρχεται στο προσκήνιο του νεοελληνικού Τύπου και με άλλους τρόπους, όπως η επίσκεψη του «Αρχιστράτηγου Λαφαυέτου» στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής το 1824. Μέσα από την παρουσίαση του Lafayette οι συντάκτες διατρανώνουν και τα ρεπουμπλικανικά τους φρονήματα. Για τα *Ελληνικά Χρονικά*, ο «Ἡρως οὗτος ἐνδόξως ὑπερ τῆς ἀπολυτρώσεως, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς

⁵⁶ Αντλούμε την πληροφορία από : Αλέξης Πολίτης, «"Αν ήρχιζε μετά είκοσι χρόνους..."». Ο Κοραής, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού και η Ελληνική Επανάσταση», *Ο Ερανιστής*, 26 (2007), σελ. 253.

⁵⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, 16.2.1824, σελ. 3-4. Παρόμοιες αναφορές, που εκκινούν από τον Φιλελληνισμό, αλλά σχολιάζουν και το πολίτευμα και την επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών : *Ελληνικά Χρονικά*, 17.5.18124., σελ. 1-3. *Ελληνικά Χρονικά*, 23.7.1824, σελ. 4. Επίσης, *Ο Φίλος του Νόμου*, 10.3.1824, σελ. 4-6. *Ο Φίλος του Νόμου*, 27.2.1825, σελ. 1. *Ο Φίλος του Νόμου*, 31.7.1825, σελ. 3.

ανεξαρτησίας τούτου του ευτυχώς ευνοούμενου μέρος του κόσμου⁵⁸» αγωνίστηκε, ενώ για τον *Φίλο του Νόμου*, «συνήργησε τα μέγιστα εις τον υπερ Ανεξαρτησίας ένδοξον αγώνα των Ηνωμένων Επικρατειών της Αμερικής⁵⁹» Είναι ενδιαφέρον πως ο Γάλλος πρέσβης στην Washington, έβλεπε στην περιοδεία του Lafayette στις Ηνωμένες Πολιτείας την αντανάκλαση του «δημοκρατικού πνεύματος» της Αμερικής έναντι της Ευρώπης της Παλινόρθωσης⁶⁰. Στην περίπτωση των συντακτών των δυο ελληνικών εφημερίδων, η σκέψη του επιβεβαιώνεται πλήρως. Η θερμή υποδοχή του Lafayette από τον Τύπο του Αγώνα πρέπει να συσχετισθεί και με το έντονο ενδιαφέρον για τη στήριξη της ελληνικής υπόθεσης που έδειξε ο ίδιος κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στις Ηνωμένες Πολιτείες⁶¹. Τυχαία περιστατικά, επίσης, όπως η έλευση μιας ναυτικής μοίρας των Ηνωμένων Πολιτειών στο Ναύπλιο, δίνουν την ευκαιρία στον συντάκτη των *Ελληνικών Χρονικών* να απευθυνθεί νοερά στους πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών : «Γενναίοι Αμερικανοί ! Η ιστορία σας είναι δι ημάς ο οδηγός των πράξεών μας. Η ειδική σας σταθερότης είναι δι ημάς πρωτότυπον. Σεις είσθε ελεύθεροι, οι Έλληνες αυτό επιθυμούν, κι δι αυτό αγωνίζονται». Τέλος, ο

⁵⁸ *Ελληνικά Χρονικά*, 1.11.1824, σελ. 1-2.

⁵⁹ *Ο Φίλος του Νόμου*, 27.4.1825, σελ. 1.

⁶⁰ Αντλούμε την πληροφορία από :Aurélia Aubert, «Challenging Lafayette's Legacy: Race and Republicanism in France and the United States», <https://ageofrevolutions.com/2018/04/23/challenging-lafayettes-legacy-race-and-republicanism-in-france-and-the-united-states/> , (τ.π. 5.8.2021).

⁶¹ Στον Γάλλο στρατηγό, άλλωστε, αφιέρωσε ο Ανδρέας Κάλβος την τελευταία του ποιητική συλλογή, το 1826. Βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Γιατί ο Λαφαγιέτ;», *Νέα Εστία*, 178/1869 (2016), σελ. 501-502 και 514. Ήδη, το 1824, ο Αναστάσιος Πολυζωίδης, ανέφερε τον «Γάλλο Στρατηγό Λαφαυέτη», ανάμεσα στους ήρωες της επανάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών, βλ. Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος. Και Σχέδιον Οργανισμού Των Επαρχιών αυτής Αμφότερα επιδιορθωμένα και επικυρωμένα υπό της Δευτέρας Εθνικής Νομοθετικής των Ελλήνων Συνελεύσεως εν Άστρει. ος επονται το Πολιτικόν Σύνταγμα της Βρεταννίας και το των Ηνωμένων Επικρατειών της Αμερικής. Μετά της Διατυπώσεως του Συνεδρίου αυτών, εξ Αγγλικών και Γαλλικών Συγγραμμάτων μεταφρασθέντα*, Μεσολόγγι 1824, σελ. 72. Ενώ και οι αναφορές του Κοραή στον Lafayette είναι αρκετές. Βλ., ενδεικτικά, *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.5 (1823-1826), Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς- Άλκης Αγγέλου - Αικατερίνη Κουμαριανού - Εμμανουήλ Φραγκίσκος (επιμ.), Αθήνα 1983, σελ. 253.

συντάκτης αναφέρεται στις δυσκολίες των δυο Επαναστάσεων, οι οποίες ξεπεράστηκαν και «εδείξαμεν προσέτι εις την Ευρώπην, ότι η σταθερότης των αδελφών μας του άλλου Ημισφαιρίου είναι το παράδειγμα μας⁶²». Υπήρχαν, όμως, και άλλοι «αδελφοί» στο Δυτικό Ημισφαίριο. Οι συντάκτες δεν αλιεύουν τις ειδήσεις τους μόνον από τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά από «δύω Αμερικάι⁶³».

Σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, «η λαμπάς του πολέμου⁶⁴» ήταν ακόμη αναμμένη στην Ισπανική Αμερική κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Ως εκ τούτου, οι αναφορές στις επαναστάσεις της στον νεοελληνικό Τύπο ήταν αρκετές και είχαν κυρίως διττή στόχευση. Εν πρώτοις, να εξάρουν τη μορφή «του Ελευθερωτού Βολιβάρου» -του «αληθούς πατριώτου⁶⁵» και του «μεγαλόψυχου⁶⁶»- ο οποίος, πέρα από «πολίτης⁶⁷» και «ελευθέριος⁶⁸», ήταν και αυτός που μάθαινε «ακόμη εις τους Ισπανούς στρατηγούς, ότι η Αμερική απέκτησε την ανεξαρτησίαν της⁶⁹». Κατά δεύτερο λόγο, οι αναφορές στις επαναστάσεις της Ισπανικής Αμερικής σχετίζονται με την πολιτική της Αγγλίας, «μιάν πολιτική σοφήν και Φιλελελευθέραν» καθώς «ανεγνώρισε πανδήμως την Ανεξαρτησία⁷⁰» της Νότιας Αμερικής. Η αναγνώριση των επαναστάσεων Ισπανικής Αμερικής από την Αγγλία γέμιζε τους συντάκτες των ελληνικών εφημερίδων με «τας πλέον χρηστάς ελπίδας και περί της ταχείας πολιτικής αναγνωρίσεως μας από μέρος της Αγγλικής Διοικήσεως⁷¹». Η

⁶² *Ελληνικά Χρονικά*, 12.10.1825, σελ. 1-2.

⁶³ *Ελληνικά Χρονικά*, 9.7.1824, σελ. 1.

⁶⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, 14.2.1825, σελ. 2.

⁶⁵ *Ελληνικά Χρονικά*, 27.10.1824, σελ. 1.

⁶⁶ *Ελληνικά Χρονικά*, 16.10.1825, σελ. 1.

⁶⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, 16.7.1824, σελ. 5.

⁶⁸ *Εφημερίς Αθηνών*, 5.1.1826, σελ. 2.

⁶⁹ *Ο Φίλος του Νόμου*, 27.2.1825, σελ. 1.

⁷⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, 14.2.1825, σελ. 2.

⁷¹ *Ελληνικά Χρονικά*, 25.3.1825, σελ. 1. Οι αναφορές στην αναγνώριση της Ανεξαρτησίας της Ισπανικής Αμερικής από την Αγγλία είναι αρκετές, αναφέρουμε ενδεικτικά τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα : *Ο Φίλος του Νόμου*, 15.8.1824, σελ. 1. *Ο Φίλος του Νόμου*, 24.10.1824, σελ. 1. *Ο Φίλος του Νόμου*, 25.3.1827, σελ. 4. *Εφημερίς Αθηνών*, 3.6.1825, σελ. 4. *Εφημερίς Αθηνών*, 26.6.1825 σελ. 3-4. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 17.10.1825, σελ. 16. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 2.12.1825, σελ. 68. *Ελληνικά Χρονικά*, 31.10.1825, σελ. 1.

διπλωματική πολιτική της Αγγλίας ένωνε την Ισπανική Αμερική με την Ελληνική Επανάσταση, κατά τους συντάκτες. Οι επαναστάσεις, όμως, των «δύο Αμερικών» έρχονταν σε συνάφεια με την Ελληνική και με άλλους τρόπους.

Τον Ιανουάριο του 1826, ο εκδότης της *Εφημερίδος Αθηνών*, προέβη σε μια ενδιαφέρουσα σύγκριση με σκοπό την άσκηση κριτικής στην διοίκηση και στους στρατιωτικούς, «όπου υπερπλούτησαν» κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Ο Γεώργιος Ψύλλας, με την μορφή διαλόγου, άφηνε αιχμές για τον Γεώργιο Κουντουριώτη επειδή «εις τη εδική του προεδρία εχάθησαν τα Ψαρά, η Κρήτη, η Κάσος, και τώρα εις την εδική του προεδρίαν κινδυνεύει το Μεσολόγγι⁷²». Παράλληλα, ένας εκ των δυο συμμετεχόντων στο φανταστικό διάλογο πίστευε πως οι «Στερεοελλαδίται θυσίασαν» περισσότερα από τους ναυτικούς, οι οποίοι, όμως, λάμβαναν καλύτερους μισθούς λόγω του Κουντουριώτη («έδειξε τον άνδρα η αρχή»), χωρίς να έχουν υποφέρει το ίδιο με τους εδραίους πολεμιστές. Για τον Ψύλλα τόσο ο Κουντουριώτης, όσο και αρκετοί στρατιωτικοί, δεν είχαν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των επαναστατών των «δύο Αμερικών». Ένας από τους συμμετέχοντες στο διάλογο ρωτά τον συνομιλητή του με πικρία :«Ονόμασέ μου έναν, όπου να εφάνη τόσον ελευθέριος, δια να ημπορούσε και το εδικόν μας γένος να καυχηθή, δειχνωντάς τους εις τον Κόσμον, καθώς δείχνουν οι Βόρειοι Αμερικανοί τον Βάζιγγτων, οι Κολουμβιάνοι τον Βολιβάρον. Και πόσα καλά δεν θα μπορούσαν αυτοί να καταφέρουν αν ήσαν ελευθέριοι⁷³;». Η αναζήτηση προτύπων στην Αμερική, με στόχο να κατακρίνουν τις κακοδαιμονίες της Ελληνικής Επανάστασης, ήταν κοινός τόπος για τους συντάκτες του Τύπου τη συγκεκριμένη περίοδο. Στο ίδιο μοτίβο με τον Ψύλλα και ο συντάκτης των Ελληνικών Χρονικών, επιλέγει την μορφή του «Βόλιβαρ» με στόχο να καταδείξει την φιλοχρηματία των Ελλήνων στρατιωτικών σε αντίθεση με τον

⁷² *Εφημερίς Αθηνών*, 1.1.1826, σελ. 4

⁷³ *Εφημερίς Αθηνών*, 5.1.1826, σελ. 2-3. Το συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ερμηνεύσει εσφαλμένα η Σταυροπούλου, η οποία πιστεύει πως ο Ψύλλας «επαινούσε το παράδειγμα και τις πατριωτικές αρετές» του Γεώργιου Κουντουριώτη. Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Η εικόνα της Αμερικής στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα.: Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία», *Σύγκριση*, 16 (2005), σελ. 5. Είναι ενδεικτικό πως η εφημερίδα της Ύδρας, *Ο Φίλος του Νόμου*, απήντησε άμεσα «εναντίον των παράλογων κατηγοριών του κυρίου Ψύλλα», *Ο Φίλος του Νόμου*, 29.1. 1826, σελ. 1-2. Το ίδιο έπραξε και η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 23.1. 1826, σελ. 122-124.

απελευθερωτή της Ισπανικής Αμερικής που «ούτε τα χρήματα, ούτε το υπερβάλλον της εξουσίας» αγγίζουν, αλλά μόνον «αι αρεταί, η αφιλοκέρδεια, και τα πατριωτικά φρονήματα». Τελειώνοντας το κείμενο του για τον Bolívar, ο συντάκτης απευθύνεται στο ελληνικό κοινό: «Λάβετε παράδειγμα, φίλτατοι συμπατριώται και αδελφοί, τον Βόλιβαρ, μιμηθήτε τας αρετάς του, και μάθετε, ότι εάν τον μιμηθήτε, η αυτή δόξα και οι αυτοί στέφανοι Του Βόλιβαρ θέλουν στολίσει και τα εδικάς σας κεφαλάς⁷⁴». Όλες αυτές οι αναφορές, σε αρκετές περιπτώσεις, πόρρω απείχαν από τις -πραγματικές- πολιτικές πρακτικές του Bolívar⁷⁵, αλλά για τους συντάκτες των εφημερίδων του Αγώνα δεν ήταν αυτό το ζητούμενο. Όπως και με τις αντίστοιχες αναφορές για τους ήρωες και προέδρους των Ηνωμένων Πολιτειών – η πλειάδα των οποίων ήταν ιδιοκτήτες δούλων -, το επίδικο ήταν μέσα από την παρουσίαση τους να υποστηρίξουν τις δικές τους πολιτικές ιδέες και πρακτικές. Η ανωτέρω διαπίστωση είναι ιδιαίτερα ορατή και στις συζητήσεις για το πολίτευμα.

⁷⁴ *Ελληνικά Χρονικά*, 16.10.1825, σελ. 1-2. Παρόμοιες αναφορές : *Ελληνικά Χρονικά*, 16.7.1824, σελ. 2-4. *Ελληνικά Χρονικά*, 20.2.1826, σελ. 1. Υμνητικά λόγια για τον Bolívar, με αφορμή τον θάνατο του, θα συναντήσουμε και στον *Απόλλωνα* του Πολυζωΐδη, βλ. *Ο Απόλλων*, 21-3-1831, σελ. 4. Μεταξύ άλλων, ο συντάκτης στέκεται και στην «απελευθέρωσιν ενός εκατομμυρίου σκλάβων» από τον Bolívar.

⁷⁵ Μαρία Δαμηλάκου, «Προσλήψεις του Μπολίβαρ από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα», στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος, *"Η ματιά των άλλων": Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών -Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2012, σελ. 173-191.

Ο Κοραΐς, οι «Αγγλαμερικάνου» και το πολίτευμά τους ως πρότυπο ευνομίας

Το 1827 ο Παναγιώτης Σούτσος, γράφοντας στον *Φίλο του Νόμου*, εξέφραζε τη διαφωνία του με τους «συγκρίνοντες την Ευρώπην με την Αμερικήν». Για τον νεαρό ο χαρακτηρισμός της πρώτης ως Παλαιάς Ηπείρου ήταν εσφαλμένος. Κατά την άποψη του και οι δυο ήταν «παιδάρια», με μια σημαντική διαφορά όμως: «Η Ευρώπη είναι παιδάριον ραχτισμένον εξ αιτίας της τροφής του. Η Αμερική είναι παιδάριον εύρωστον εξ αιτίας της τροφής του». Στο ερώτημα για το ποια ήταν η τροφή, ο νεαρός Σούτσος απαντούσε με έμφαση «η ελευθερία⁷⁶». Το άρθρο του ανήκει στη διανοητική παραγωγή που, μέσω του Τύπου, της έκδοσης φυλλαδίων και της μετάφρασης βιβλίων, προσπάθησε να προτείνει λύσεις για το πολίτευμα των επαναστατημένων Ελλήνων. Σημαντικοί λόγιοι όπως ο ίδιος, ο αδελφός του Αλέξανδρος, ο Νικόλαος Σκούφος, ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης, ο Ιωάννης Π. Κοκκώνης, αλλά κυρίως ο Αδαμάντιος Κοραΐς έλαβαν μέρος σε αυτόν τον διάλογο. Είτε αντλώντας ιδέες από το πολίτευμα των «Αγγλαμερικάνων» για να στηρίξουν τις πολιτειακές τους θέσεις, είτε αποδοκιμάζοντας την εφαρμογή του συγκεκριμένου πολιτικού προτύπου για την Ελλάδα. Εν αρχή, όμως, ην ο Κοραΐς.

Τον Φεβρουάριο 1792, σε επιστολή του στον πρωτοψάλτη Σμύρνης Δημήτριο Λώτο, ο Κοραΐς σημείωνε πως ο αιώνας που ζούσαν ήταν «γόνιμος» αιώνας «πολλών θαυμάτων». Ανάμεσα στα «θαύματα» που απαριθμούσε, πέρα βέβαια από τη Γαλλική Επανάσταση, ήταν και «των Αμερικανών αποίκων η απόστασις από την Αγγλίαν» και κυρίως «η δημοκρατική αυτόνομος κατάστασις⁷⁷», την οποία είχε κατακτήσει το νεαρό έθνος των Ηνωμένων Πολιτειών προσφάτως. Για τον Κοραΐ, τότε, η επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν απλά ένα σημαντικό γεγονός μεταξύ πολλών άλλων. Η Γαλλική Επανάσταση ήταν αυτή που σαγήνευε τη σκέψη του εκείνη την περίοδο. Παρακολουθούσε την επαναστατική διαδικασία με μεγάλο θαυμασμό αρχικά, ενώ έτρεφε τεράστιο σεβασμό για ορισμένες μορφές της επανάστασης, όπως ο Condorcet. Με την άνοδο των Ιακωβίνων οι απόψεις του

⁷⁶ Ο *Φίλος του Νόμου*, 4.3.1827, σελ. 4.

⁷⁷ *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή / Βουλή μεν και δαπάνη της εν Μασσαλία Κεντρικής Επιτροπής Κοραή*, Νικόλαος Μ. Δαμάλας (επιμ.), Τύποις των Αδελφών Περρή, Αθήνα, 1855, τ. 1, σελ. 234-235.

αλλάζουν, καθώς παρακολουθεί με απέχθεια τη δράση τους. Η αποστροφή του για τους Ιακωβίνους θα παίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της πολιτικής του σκέψης, όπως θα δούμε στην πορεία. Με την άνοδο του Ναπολέοντα, την κατάληψη των Επτανήσων από τους Γάλλους και την εισαγωγή ρεπουμπλικανικών θεσμών⁷⁸ η πίστη του στην επανάσταση αναζωπυρώνεται, καθώς θεωρεί την κατάληψη των Επτανήσων το πρώτο βήμα για την απελευθέρωση της Ελλάδας⁷⁹. Οι ελπίδες του θα διαψευσθούν πολύ γρήγορα, καθώς, κατά την εύστοχη διατύπωση του, ο Ναπολέων αντί να απελευθερώσει τους λαούς της Ευρώπης από τον δεσποτισμό, έγινε ο ίδιος «δεσποτών δεσπότης⁸⁰».

Εντός αυτού του πλαισίου πρέπει να τοποθετηθεί και η στροφή του βλέμματος του με ολοένα και εντονότερο ενδιαφέρον στις Ηνωμένες Πολιτείες⁸¹. Άλλωστε, ο Condorcet, τον οποίο θαύμαζε πολύ⁸², όπως σημειώσαμε, είχε δημοσιεύσει στα 1786 έναν ύμνο για την επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών το *De l' influence de la révolution d' Amérique sur l' Europe*, αφιερωμένο στον «ευεργέτη των δύο κόσμων⁸³», τον στρατηγό Lafayette. Αξίζει να επιμείνουμε λίγο σ' αυτό το έργο του

⁷⁸ Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, «Ιόνιο, 1797: Ο χαμένος κρίκος του ρεπουμπλικανισμού», *Νέα Εστία*, 186/1887 (2021).

⁷⁹ Για την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στην πολιτική σκέψη του Κοραή, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, Αθήνα 2000 (1990), σελ. 92-121 και Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Προσλήψεις και εννοιολογήσεις της Γαλλικής Επανάστασης από τους Έλληνες (1789-1806)», στο Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αι.)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 113-115, 123-124.

⁸⁰ Αδαμάντιος Κοραής, *Βίος Αδαμαντίου Κοραή / Συγγραφείς παρά του ιδίου*, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1833, σελ. 22-23.

⁸¹ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Γ. Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009 (1978), σελ. 418-419 και 590-591.

⁸² Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή: πρόταση ερμηνείας», στο *Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983 : προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία τη σκέψη και το έργο του Κοραή*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1984, σελ. 104.

⁸³ Χρησιμοποιήσαμε την έκδοση του 1847. Βλ., Condorcet, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, *Oeuvres de Condorcet*, Firmin Didot frères, Παρίσι 1847, τ. 8.

Condorcet και στο πώς η «φαντασία του σχεδίασε την Αμερική⁸⁴», επειδή πολλές από τις θετικές κρίσεις του Condorcet για τις Ηνωμένες Πολιτείες θα τις συναντήσουμε στα γραπτά και στη φαντασία του Κοραή. Για τον Condorcet οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν εντελώς διαφορετικές από τη Γαλλία, καθώς σε αυτές, σε αντίθεση με τη Γαλλία, υπήρχε ανεξιθρησκία, ελευθερία του Τύπου, ήταν επίσης υπέρ της ειρήνης και υπήρχε πολιτική ισότητα άνευ προνομίων και τίτλων ευγένειας. Ο θαυμασμός του, δε, έφθανε σε τέτοιο σημείο, ώστε να θεωρεί δεδομένη την κατάργηση της «ντροπής» της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες⁸⁵, καθώς πίστευε πως το νεαρό έθνος ήταν τόσο ελεύθερο, που σύντομα θα κατανοούσε το γεγονός πως η δουλεία δεν συνάδει με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Πάρα ταύτα, έστω και με αυτό τον τρόπο, ο Condorcet αναφέρει την ύπαρξη της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες, κάτι που δεν θα κάνει ο Κοραής στα δικά του γραπτά.

Η πρώτη αναφορά του Κοραή στο «πολίτευμα των Αμερικανών» γίνεται στα 1820, στην έκδοση της τέταρτης ραψωδίας της Ιλιάδας. Στα αφηγηματικά προλεγόμενα αυτής της έκδοσης, το γνωστό Παπατρέχα⁸⁶, ο Κοραής, μεταξύ άλλων,

⁸⁴ Robert Darnton, *George Washington's False Teeth: An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2003, σελ. 123. Η μελέτη του Darnton προσφέρει πολλά στοιχεία για το πνευματικό περιβάλλον και τις συζητήσεις που προκάλεσε η επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών στη γαλλική πρωτεύουσα κατά το χρονικό διάστημα 1780-1800. Μέτοχος όλων αυτών των συζητήσεων ήταν αναμφιβόλως και ο Κοραής.

⁸⁵ Ο Condorcet, σε αντίθεση με τους ηγέτες των Ηνωμένων Πολιτειών εκείνη την περίοδο, ήταν εμπνευσμένος οπαδός της κατάργησης της δουλείας. Βλ. Condorcet, *Oeuvres...* τ. 8, σελ. 11-12.

⁸⁶ Για τον Παπατρέχα βλ. ενδεικτικά, Νάσια Γιακωβάκη, «Οι μεταμορφώσεις του Παπατρέχα και η διαμόρφωση μιας ελληνικής κοινής γνώμης στη δεκαετία του 1810», στο *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 3-6 Νοεμβρίου 2011, Μνήμη Παν. Μουλλά*, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας-Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Ναταλία Δεληγιανάκη (επιμ.), Σοκόλη-Κουλεδάκης, Αθήνα 2014, σελ. 163-176. Επίσης, Μιχάλης Μόσχος, «Δομή και ύφος στον Παπατρέχα», στο *Πρακτικά συνεδρίου "Κοραής και Χίος" (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, Στέργιος Φασουλάκης (επιμ.), Ομήρειον Πνευματικών Κέντρων, Αθήνα 1984, τ. 1, σελ. 178-179, όπου τονίζεται η ιδεολογική διάσταση του έργου.

δίνει έμφαση και στο ζήτημα της ανεξιθρησκείας⁸⁷. Ένας εκ των δύο συμμετεχόντων στον διάλογο ρωτάει τον συνομιλητή του «λέγε με τώρα τι παραγγέλλει περί των ετεροδοξούντων και η φιλοσοφία⁸⁸». Ο έτερος συμμετέχων στον διάλογο, αφού κάνει μια αναδρομή των διώξεων που υφίσταντο οι Εβραίοι στην Ευρώπη, στέκεται στο μέρος όπου ο διαφωτισμός «ήνοιξεν εις αυτούς άσυλον», τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Εν συνεχεία παρουσιάζει στον συνομιλητή του ακροθιγώς το πολίτευμα «της ευτυχεστάτης ταύτης γης», της οποίας οι νόμοι είναι ίδιοι για όλους τους πολίτες, καθώς εκεί δεν υπάρχει ο «τύφος της υπεροχής και της ευγενείας⁸⁹». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της λέξης «άσυλον» που επιλέγει για να περιγράψει τις θρησκευτικές ελευθερίες στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως έχει επισημανθεί από τον Παναγιώτη Νούτσο, η λέξη αυτή παραπέμπει ευθέως στο φυλλάδιο του Thomas Paine⁹⁰ *Common Sense* (1776)⁹¹. Το φυλλάδιο μεταφράστηκε, αρχικά, στα γαλλικά το 1776, στο Άμστερνταμ, και τμήματα του εμφανίστηκαν στον παρισινό τύπο της εποχής, ενώ αυτοτελώς εκδόθηκε το 1791 στη Γαλλία (*Le Sens commun*) και το 1793 γνώρισε δύο επανεκδόσεις⁹². Πιθανώς, ο Κοραής προμηθεύτηκε κάποια από αυτές τις εκδόσεις. Άλλωστε, κοινό στοιχείο μεταξύ Κοραή και Thomas Paine, πέρα από την ανελήγη κριτική στις θρησκευτικές προλήψεις, το μοναρχικό πολίτευμα και στους τίτλους ευγένειας, ήταν και η αντίθεση τους με τις επαναστατικές πρακτικές των Ιακωβίνων, την δράση των οποίων συνέκριναν διαρκώς με τη μετριοπάθεια των

⁸⁷ Νικόλαος Μαυρέλος, «Απεικονίσεις των ΗΠΑ από τρεις συγγραφείς στον 19ο αιώνα: Κοραής, Ροΐδης, Επισκόπουλος», στο *Απ-εικονίσεις της Αμερικής*, Τατιανή Γ. Ραπατζίκου - Σμάτη Γεμενετζή-Μαλαθούνη (επιμ.), Helaas Digital Publications, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 30-35.

⁸⁸ Βλ., Αδαμάντιος Κοραής, *Ο Παπατρέχας*, Άλκης Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1970, σελ. 127.

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 129-131.

⁹⁰ Ο Paine είχε περιγράψει τις Ηνωμένες Πολιτείες ως άσυλο πολιτικών και θρησκευτικών ελευθεριών για τους Ευρωπαίους. Βλ., Harvey J. Kaye, *Thomas Paine: Firebrand of the Revolution*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 58.

⁹¹ Βλ., Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός διαφωτισμός: τα όρια της διακινδύνευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σελ. 67

⁹² Για το ταξίδι του φυλλαδίου στη Γαλλία : Βλ., Sophia Rosenfeld, *Common Sense: A Political History*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2014, σελ. 302-303.

επαναστατών της Βόρειας Αμερικής⁹³. Αυτή τη μετριοπάθεια μαζί με άλλα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος των «φρόνιμων Αγγλαμερικανών» προσπάθησε να μεταφέρει στην Ελλάδα με το ξέσπασμα της επανάστασης.

Οι «φρόνιμοι Αγγλαμερικανοί» κάνουν την εμφάνισή τους και στα Προλεγόμενα του Κοραή στην δεύτερη ελληνική έκδοση του έργου του Beccaria *Περί αδικημάτων και ποινών*. Εκεί, αφού εκφράσει εκ νέου την αντίθεση του με τη «λέπρα της κατά διαδοχήν ευγενείας», θα συστήσει στους επαναστατημένους Έλληνες να συγκροτήσουν «πολιτείαν ισόνομον». Κατά τον Κοραή, «Τοιαύτης πολιτείας παράδειγμα, έχομεν τους Αγγλαμερικανούς⁹⁴». Με τεράστια ενεργητικότητα και παρά την προχωρημένη του ηλικία θα επιδοθεί καθ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης στην έκδοση βιβλίων και φυλλαδίων με στόχο να προτείνει ορθές πολιτειακές βάσεις για το νεοσύστατο κράτος, αυτό που ονόμαζε ο ίδιος «οικοδομή της πολιτείας⁹⁵». Πέρα από τις εκδόσεις έργων του, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει και στην αλληλογραφία του. Αφενός, με επιστολές του σε ηγετικές μορφές της επανάστασης θα προτείνει διαρκώς το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών ως πρότυπο πολιτειακής ευνομίας. Αφετέρου, στις επιστολές του με τον Thomas Jefferson και τον Edward Everett θα εκδηλώνει emphaticά την προτίμηση του στο πολίτευμα της χώρας τους. Τα ερωτήματα που εγείρονται είναι τα εξής : Εν πρώτοις, πως σχεδίασε η φαντασία του, για να δανειστούμε την έκφραση του Robert Darnton για τον Condorcet, τις Ηνωμένες Πολιτείες και, κατά δεύτερο λόγο, τι επιρροή είχαν αυτές οι ιδέες του στην επαναστατημένη Ελλάδα;

Αν έπρεπε να περιγράψουμε συνοπτικά τη θέση που κατείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες στη σκέψη και τη φαντασία του Κοραή, θα χρησιμοποιούσαμε το χαρακτηρισμό που έδωσε ο ίδιος σ' αυτές. Για τον Κοραή οι Ηνωμένες Πολιτείες

⁹³ Τη σύνδεση αυτή κάνει ο Israel, *The Expanding Blaze...* σελ. 503.

⁹⁴ Cesare Bonesana Beccaria, *Βεκκαρίου Περί αδικημάτων και ποινών, Μεταφρασμένον από την ιταλικήν γλώσσαν*, μτφρ. και Προλεγόμενα Αδαμάντιος Κοραής, Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου πατρός και υιών, Παρίσι 1823 (1802), σελ. μς'-μζ' και ηά. Παρόμοιες αναφορές για το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών εντοπίζονται και στις επισημάνσεις του για το προσωρινό πολίτευμα, Βλ., Αδαμάντιος Κοραής, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, Θ. Π. Βολίδη (επιμ.), Αθήνα 1933.

⁹⁵ Βλ. *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.5 (1823-1826)..., σελ. 34.

ήταν η «γη της επαγγελίας»⁹⁶. Η «γη της επαγγελίας», επειδή εκεί έβρισκε «άσυλο» κάθε μορφή θρησκείας σε αντίθεση με τις θρησκευτικές διώξεις στην Ευρώπη. Η «γη της επαγγελίας», γιατί σ' αυτό το μέρος του κόσμου δεν υπήρχαν αριστοκράτες και ευγενείς και όλοι οι πολίτες ήταν ίσοι απέναντι στους νόμους. Κατά τον Κοραή, ήταν τόσο ίσοι οι πολίτες που «δυσκόλως ευρίσκεις εκεί», φτωχούς να σε υπηρετήσουν με «μισθόν»⁹⁷, αν όμως τύχει και «η ένδεια αναγκάση τινά να υπουργή μισθόν», ο «μισθοδότης» έχει υποχρέωση να τον μεταχειρίζεται καλά και όχι με σκληρότητα όπως μεταχειρίζονται τους «οικιακούς υπηρέτας» στην «φθαρμένην Ευρώπην»⁹⁸. Επίσης, σε αντίθεση και πάλι με την «φθαρμένην Ευρώπην», οι Ηνωμένες Πολιτείες «μετάβαλαν τον όχλον εις λάον»⁹⁹ μέσω της τυπογραφίας. Για να στηρίξει, δε, τα επιχειρήματα του για την ελευθερία του Τύπου ο Κοραής καταφεύγει και στην αλληλογραφία του με τον Thomas Jefferson, με τον οποίο είχε μια «σύντομη γνωριμία» στο Παρίσι¹⁰⁰. Ο «σεβασμιώτατος γέροντας της Αγγλαμερικανής πολιτείας», όπως τον παρουσιάζει ο Κοραής, υποστηρίζει πως η τυπογραφία είναι «το κάλλιστον όργανον να φωτίζη το νουν, και να τελειοποιή τον άνθρωπον, ως λογικόν, ηθικόν και κοινωνικόν ζώνον»¹⁰¹, εξ αυτού κρίνεται απαραίτητη η «Ελευθερία της

⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 254.

⁹⁷ Ο Κοραής πίστευε πως οι οικιακοί υπηρέτες δεν πρέπει να έχουν πολιτικά δικαιώματα

⁹⁸ Αδαμάντιος Κοραής, *Περί των ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών*, Ύδρα 1825. σελ. 166-167. Για όλα τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή χρησιμοποιήσαμε την έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Βλ. *Πολιτικά φυλλάδια, 1798-1831*, Επιμέλεια, εισαγωγικό κείμενο Λουκία Δρούλια, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1983.

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 107.

¹⁰⁰ Ο Τζον Παρανταΐς ο οποίος ήταν γνώστης της ελληνικής γλώσσας, καθώς είχε γεννηθεί στη Θεσσαλονίκη, όταν ο πατέρας του υπηρετούσε εκεί ως διπλωμάτης του Βρετανικού στέμματος, έφερε σε επαφή τον Κοραή με τον Jefferson. Ο Παρανταΐς συνδέονταν με τον Jefferson λόγω της συζύγου του, η οποία - όπως και ο συντάκτης της Διακήρυξης των Ηνωμένων Πολιτειών- είχε φυτείες με δούλους στην πολιτεία της Virginia. Βλ., Maureen Connors Santelli, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός: Η Επίδραση της Επανάστασης του 1821 στις Η.Π.Α.*, μτφρ. Δημήτριος Β. Σταυρόπουλος, Ψυχογιός, Αθήνα 2021 (2020), σελ. 42 και 79-80.

¹⁰¹ Κοραής, *Περί των ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών*, Ύδρα 1825. σελ. 103-104. Και η πρωτότυπη επιστολή στο Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή, τ.5 (1823-1826)...

τυπογραφίας». Οι ηγέτες της επανάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών παρουσιάζονται από τον Κοραή και με άλλους τρόπους. Όπως σημειώσαμε και παραπάνω ο Κοραής τους αντιμετωπίζει έως το εντελώς αντίθετο της «Ιακωβινικής οχλαγωγίας¹⁰²», καθώς οι «μακάριοι¹⁰³ αρχιτέκτονες της ελευθερίας των Αγγλαμερικανών¹⁰⁴» ελευθέρωσαν την πατρίδα τους χωρίς ακρότητες. Τέλος, στη φαντασιακή «γη της επαγγελίας» του Κοραή σημαντικό ρόλο παίζει και ένας άλλος παράγοντας, η απουσία μοναρχικού πολιτεύματος από τις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁰⁵. Αυτά ήταν τα χαρακτηριστικά που, κατά το Κοραή, καθιστούσαν τις Ηνωμένες Πολιτείες «γη της επαγγελίας» και αυτά τα χαρακτηριστικά θα τα επαναλαμβάνει συνεχώς, όταν καλεί τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές της Ελληνικής Επανάστασης να «στρέψουν τους οφθαλμούς¹⁰⁶» τους στην Αμερική.

Η επιρροή των απόψεων του Κοραή για τις Ηνωμένες Πολιτείες, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, μπορεί να γίνει αντιληπτή αν εξετάσουμε δύο στοιχεία. Αρχικά, τα βιβλία που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης και αναπαρήγαγαν κάποιες από (ή παρεμφερείς με) τις ιδέες του για τις Ηνωμένες Πολιτείες -είτε έμμεσα, είτε άμεσα- και έπειτα παρατηρώντας τον αντίκτυπο αυτών των απόψεων στον Τύπο.

Όσον αφορά την έκδοση βιβλίων, ο Αναστάσιος Πολυζωίδης θα εκδώσει το 1824 στο Μεσολόγγι το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος. Και Σχέδιον Οργανισμού Των Επαρχιών αυτής Αμφότερα επιδιορθωμένα και επικυρωμένα υπό της Δευτέρας Εθνικής Νομοθετικής των Ελλήνων Συνελεύσεως εν Άστρει. οis εποινται το Πολιτικόν Σύνταγμα*

σελ. 91. Σημειωτέον, την μοναδική επιστολή που ο Jefferson απήντησε στον Κοραή. Ο Κοραής του έστειλε συνολικά τρεις επιστολές.

¹⁰² Αδαμάντιος Κοραής, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις διά να μη δουλωθή εις Χριστιανούς Τουρκίζοντας* : *Διάλογος δυο Γραικών δεύτερος*, Παρίσι 1831, σελ. 4.

¹⁰³ Βλ. Την παρατήρηση του πως στις Ηνωμένες Πολιτείες απουσιάζει ο «όχλος». Αδαμάντιος Κοραής, *Διάλογος δεύτερος περί των ελληνικών συμφερόντων Αδαμαντίου Κοραή*. 2η εκδ., Εκ της εν Ύδρα Τυπογραφίας, Ύδρα 1827, σελ.72.

¹⁰⁴ Κοραής, *Περί των ελληνικών συμφερόντων...* σελ.74.

¹⁰⁵ «Διότι, φίλε μου, το δένδρον της βασιλείας δεν τελεσφορεί εις το κλίμα της Αμερικής» : Βλ. Κοραής, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένη...* σελ.43-44 (1831). Επίσης, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένη...* σελ. 19 (1830).

¹⁰⁶ *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.5 (1823-1826)...., σελ. 253.

της Βρεταννίας και το των Ηνωμένων Επικρατειών της Αμερικής. Μετά της Διατυπώσεως του Συνεδρίου αυτών, εξ Αγγλικών και Γαλλικών Συγγραμμάτων μεταφρασθέντα. Ο Πολυζωΐδης, ο οποίος εγκατέλειψε τις σπουδές για να λάβει μέρος στην επανάσταση, θα ενταχθεί άμεσα στο επιτελείο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και θα συμμετάσχει ως γραμματέας του στις πολιτειακές ζυμώσεις των δύο πρώτων Εθνοσυνελεύσεων. Είναι, δε, πολύ πιθανόν πως ο Πολυζωΐδης συμμετείχε στη συγγραφή της Διακήρυξης της Α' Εθνοσυνέλευσης¹⁰⁷. Διακήρυξης που, όπως τονίσαμε, απηχούσε έως ένα βαθμό το πνεύμα της Διακήρυξης των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής. Εν συνεχεία, θα συνοδεύσει τον Ιωάννη Ορλάνδο και τον Ανδρέα Λουριώτη στο Λονδίνο. Στο ταξίδι αυτό ο νεαρός Πολυζωΐδης, μεταξύ άλλων, προμηθεύτηκε και βιβλία¹⁰⁸. Βιβλία που μετέφρασε με την επιστροφή του στην Ελλάδα με στόχο να συμβάλει στις συζητήσεις για το πολίτευμα¹⁰⁹.

Ο Πολυζωΐδης αιτιολογεί την απόφαση του να εκδώσει το Βρετανικό και το Αμερικανικό σύνταγμα, υποστηρίζοντας πως το Προσωρινόν Πολίτευμα της επαναστατημένης Ελλάδας δημιουργήθηκε «προχείρως εις τας προκειμένας περιστάσεις», ως εκ τούτου θεωρεί αναγκαίο πως «πρέπει ν' ανακαινισθή¹¹⁰». Για την «ανακαίνιση» αυτή θεωρεί κατάλληλα αυτά τα δύο πολιτειακά κείμενα, με μια σημαντική υποσημείωση, όμως, που αναδεικνύει και την προτίμηση του σ' ένα από

¹⁰⁷ Αναστάσιος Πολυζωΐδης, *Τα Ελληνικά : ήτοι ο βίος της Ελλάδος κατά πάσας τας σχέσεις και εκδηλώσεις αυτού εξεταζόμενος, εκτενέστερον μεν από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Ρωμαιοκρατίας. Συνοπτικώς δε από της εποχής ταύτης μέχρι των νεωτάτων χρόνων*, τ. 2, Τύποις και αναλώμασι Σ. Κ Βλαστού, Αθήνα 1870, σελ. 318.

¹⁰⁸ Η αποστολή τους στο Λονδίνο είχε ως στόχο την «εύρεση εξωτερικού δανείου»: Βλ. *Τα Νεοελληνικά : ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάσταση της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του εσχάτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος 146 π.Χ.-1821 π.Χ.*, τ. 1, Εν τω Τυπογραφείω Ιλισσός, Αθήνα 1874, σελ. ή. Με αυτό το περιστατικό ξεκινά την αφήγηση του βίου του Πολυζωΐδη ο γαμπρός του, Δημήτριος Μανασίδης.

¹⁰⁹ Για την πορεία του Πολυζωΐδη κατά την διάρκεια της Επανάστασης : Βλ., Κατερίνα Γαρδίκας, «Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, τ. 1 (1971), σελ. 24-42. Επίσης, Αναστάσιος Πολυζωΐδης, *Κείμενα για τη δημοκρατία (1824-1825)*, Εισαγωγή – επιμέλεια Φιλήμων Παιονίδης και Ελπίδα Βόγλη. Οκτώ, Αθήνα 2011, σελ. 11-41.

¹¹⁰ Βλ., Πολυζωΐδης, *Προσωρινόν Πολίτευμα...* σελ. β'-γ'.

αυτά. Ο Πολυζωΐδης πιστεύει πως οι Έλληνες πρέπει να δανειστούν τα σημεία αυτών των κειμένων που είναι «μιμητά, μεταφερτά και εφαρμοστά¹¹¹» και όχι απλώς να τα αντιγράψουν απόλυτα. Εκθέτοντας τις απόψεις τους για αυτά τα σημεία, φανερώνει και την προτίμηση του στο Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς δανείζεται την επιχειρηματολογία του «Σοφού» και «σεβάσμιου» Κοραή κατά των τίτλων ευγένειας και των προνομίων της αριστοκρατίας, για να υποστηρίξει πως «είναι πολύ συμφερότερον, και καταλληλότερον με την παρούσαν κατάστασιν μας να μιμηθώμεν τους Σοφούς Αμερικανούς¹¹²». Υπάρχει, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά της πολιτικής σκέψης του Πολυζωΐδη εν συγκρίσει προς την πολιτική σκέψη του Κοραή. Για τον μεν πρώτο, η νομοθεσία και το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών είναι τέκνο, σε κάποιο βαθμό, της βρετανικής νομοθεσίας¹¹³. Αντιθέτως, ο Κοραής αντιλαμβάνεται έως εκ διαμέτρου αντίθετες τις δύο χώρες και θεωρεί πως δεν έχουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους¹¹⁴. Κατά τα λοιπά, οι Ηνωμένες Πολιτείες που σχεδίασε η φαντασία του Πολυζωΐδη ομοιάζουν σε πολλά στοιχεία με τις Ηνωμένες Πολιτείες του Κοραή. Στις υποσημειώσεις που κάνει ο νεαρός από το Μελένικο στο κυρίως κείμενο τόσο του συντάγματος, όσο και της Διακήρυξης των Ηνωμένων Πολιτειών, η εκτίμηση του είναι έκδηλη. Επί παραδείγματι, τονίζει την ισότητα όλων των πολιτών έναντι του νόμου : «κάθε πολίτης είναι ίσος με πάντα άλλον Συμπολίτην έμπροσθεν των Νόμων¹¹⁵». Ενώ στο τέλος της μετάφρασης του συντάγματος θα προσθέσει πως αυτές είναι οι αρχές «της θαυμαστής Δημοκρατικής Διοικήσεως των Αμερικανών», η οποία έχει «πρόοδον εξαισίαν» σε αντίθεση με την Ευρώπη, όπου η «αριστοκρατία και η απόλυτος Μοναρχία» απειλούν τις παλαιές ευρωπαϊκές ελευθερίες. Στη φαντασία του Πολυζωΐδη ο «Νέος Κόσμος» ήταν προορισμένος να συμβάλει στην

¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. δ'.

¹¹² Στο ίδιο, σελ. ε'.

¹¹³ Αυτή τη διάσταση της σκέψης του Πολυζωΐδη θα τη συναντήσουμε και στα μεταγενέστερα γραπτά του.

¹¹⁴ Το μένος του Κοραή προς την Αγγλία είναι εν μέρει αποτέλεσμα της βρετανικής κατοχής των Επτανήσων. Βλ. επί παραδείγματι, την επιστολή του στον Edward Everett, τον Νοέμβριο του 1825 : *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.5 (1823-1826)..., σελ. 274-277. Παρόμοια επιστολή και στον Γεώργιο Κουντουριώτη, τον Φεβρουάριο του 1825, σελ. 190-196.

¹¹⁵ Πολυζωΐδης, *Προσωρινόν Πολίτευμα*... σελ. 91.

απελευθέρωση του παλαιού¹¹⁶. Τέλος, όπως και ο Κοραΐς, δεν κάνει καμία νύξη στο θεσμό της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες¹¹⁷.

Ένα χρόνο αργότερα, στα 1825, ο Πολυζωΐδης θα εκδώσει και το δεύτερο βιβλίο του τη *Θεωρία γενική περί των διαφόρων διοικητικών συστημάτων και εξαιρέτως περί του κοινοβουλευτικού*. Η μελέτη αυτή είναι εμφανώς επηρεασμένη από την αγγλική σχολή σκέψης και ιδίως από τον «Βενθάμ»¹¹⁸. Ωστόσο -και εδώ- στις υποσημειώσεις του εντοπίζονται θετικές αναφορές στις Ηνωμένες Πολιτείες¹¹⁹, όπως και στη μορφή του Αδαμάντιου Κοραή. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και ο Κοραΐς κάνουν την εμφάνισή τους (έστω και παρενθετικά) και στο βιβλίο του Ιταλού πολιτικού πρόσφυγα Alerino Palma¹²⁰, *Κατήχησις πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων*¹²¹. «Δείγμα του φιλελληνισμού του», όπως σημειώνει ο Ιωσήφ Κιάππε στον πρόλογο της έκδοσης¹²², η μελέτη του Palma περιέχει αναφορές στις Ηνωμένες πολιτείες¹²³. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι πως ο μεταφραστής Νικόλαος Γ. Παγκαλάκης στις υποσημειώσεις του, όταν αναφέρεται

¹¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 97.

¹¹⁷ Αντιθέτως, στα έργα της ωριμότητας του η δουλεία στις Ηνωμένες Πολιτείες κατέχει κυρίαρχη θέση.

¹¹⁸ Paschalis M. Kitromilides, «Enlightenment», στο Paschalis M. Kitromilides - Constantinos Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*, Belknap Press, Κέιμπριτζ - Λονδίνο 2021, σελ. 527.

¹¹⁹ Αναστάσιος Πολυζωΐδης, *Θεωρία γενική περί των διαφόρων διοικητικών συστημάτων και εξαιρέτως περί του κοινοβουλευτικού. Μεθ' ην έπεται πραγματεία σύντομος περί των ειρηνοποιών και ορκωτών κριτών της Αγγλίας, κατά τους αρίστους Γάλλους και Άγγλους συγγραφείς*, Τύποις και αναλώμασι Δ. Μεσθενέως, Μεσολλόγγι 1825, σελ. κε', λζ', μ' και μγ'.

¹²⁰ Για τον Palma βλ. Isabella, *Risorgimento in Exile...* σελ. 67, 76-81, 96, 100-105. Επίσης, Στάθης Μπίρταχας, «Εκφάνσεις του ιταλικού φιλελληνισμού κατά τη δεκαετία του 1820», στο Μανδυλαρά Άννα Β., Νικολάου Γιώργος Β., Φλιτούρης Λάμπρος, Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός : Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά- Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σελ. 385-386.

¹²¹ Alerino Palma, *Κατήχησις πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων*, μτφρ. Νικόλαος Γ. Παγκαλάκης, Εκ της εν Ύδρα Τυπογραφίας, Ύδρα 1826.

¹²² Στο ίδιο, σελ. 1.

¹²³ Στο ίδιο, σελ. 16-17, 55 και 73.

εναντίον των αριστοκρατικών προνομίων, χρησιμοποιεί και αυτός τα κείμενα του Κοραή¹²⁴.

Η έκδοση βιβλίων που είχαν ως στόχο να συμβάλλουν στην οικοδόμηση των πολιτειακών θεμελίων του νεότευκτου κράτους θα μεταφερθεί από την επαναστατημένη Ελλάδα στο Παρίσι. Στη Γαλλική πρωτεύουσα θα εκδοθεί μέσα σε μια διετία (1828-1829¹²⁵) το αρκετά φιλόδοξο έργο *Περί πολιτειών* του παιδαγωγού Ιωάννη Π. Κοκκώνη¹²⁶. Η συμβολή του Κοραή υπήρξε καθοριστική στην έκδοση του έργου¹²⁷. Παρά το γεγονός πως ο Κοκκώνης προτείνει ως πρότυπο στους επαναστατημένους Έλληνες το πολίτευμα της Ελβετίας, η επιρροή των ιδεών του Κοραή για τις Ηνωμένες Πολιτείες εντοπίζεται και σε αυτό το βιβλίο. Η μελέτη του Κοκκώνη παρουσιάζει ενδιαφέρον, όμως, και για αρκετούς άλλους λόγους. Σε σχέση με τα άλλα βιβλία που εξετάσαμε έως τώρα, από τον Κοκκώνη απουσιάζει η αποσπασματικότητα και η ένταση τους, απότοκο φυσικά του γεγονότος πως πολλά από αυτά γράφτηκαν και τυπώθηκαν κυριολεκτικά δίπλα στις φωτιές της επανάστασης. Αντιθέτως, ο Κοκκώνης, από τη Γαλλία, είχε όλο το χρόνο και τα μέσα να εκθέσει αναλυτικά τις απόψεις του, εξ ου και η μεγάλη έκταση της μελέτης του (920 σελίδες και οι δυο τόμοι).

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 55.

¹²⁵ Παρενθετικά, ας προσθέσουμε, πως μια μικρή αναφορά στις Ηνωμένες Πολιτείες εντοπίζεται και στο -ιδιαίτερα καυστικό – έργο του Βαλέττα. Βλ., Σπυρίδων Ιωάννου Βαλέττα, *Επτά πληγαί στη [sic] Ελλάδος :Εις επτά διαλόγους δίχως Ρω, χ.ε., 1827.*, σελ. 16. Το βιβλίο, πιθανώς, εκδόθηκε στην Ύδρα.

¹²⁶ Ιωάννης Π. Κοκκώνης, *Περί πολιτειών περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών, και περί πολιτικής κυβερνήσεως / Σύνοψις συνταχθείσα υπό Ι. Π. Κοκκώνη Πελοποννησίου επ' αγαθώ της Ελλάδος, Περιέχων την των πολιτειών, των παλαιών και νεωτέρων, εξιστόρησιν*, τ. 1, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1828, και *Περί πολιτειών περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών, και περί πολιτικής κυβερνήσεως / Σύνοψις συνταχθείσα υπό Ι. Π. Κοκκώνη Πελοποννησίου επ' αγαθώ της Ελλάδος, περιέχων την περί συντάξεως πολιτειών θεωρίαν*, τ. 2, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1829.

¹²⁷ Για τη συμβολή του Κοραή, βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Κοραής και Ι. Π. Κοκκώνης. Νεότερα στοιχεία για τις σχέσεις τους το 1826», *Ο Ερανιστής*, 23 (2001), σελ. 268-282.

Ως εκ τούτου, ο Κοκκώνης παρουσιάζει στη μελέτη του στοιχεία που οι άλλοι συγγραφείς περιφρονούσαν, όταν σκιαγραφούσαν τις δικές τους Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και γενικά την Αμερική. Επί παραδείγματι, καταπιάνεται με το δουλεμπόριο, τους ιθαγενείς κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών («βαρβάρους»¹²⁸ κατά τον ίδιο), ενώ οι ρατσιστικοί λόγοι της εποχής κάνουν την εμφάνιση τους στην μελέτη του, όταν αναφέρεται στους σκλάβους από την Αφρική¹²⁹. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Για τον Κοκκώνη η «ανακάλυψη της Αμερικής» και το σύστημα των φυτειών είναι δείγμα της προόδου του πολιτισμού, καθώς οι Ευρωπαίοι μετέτρεψαν τα «άκαρπα νησιά του μέρους τούτου της γης», τα οποία κατοικούνταν από «αθλίους και βαρβάρους», σε εστίες ευδαιμονίας με την καλλιέργεια του «ζαχαροκαλάμου» και του «καφέα». Οι ιθαγενείς κάτοικοί, δε, στη φαντασία του Κοκκώνη, «εξημερώθησαν» και ζουν σε «ευπορίαν» πλέον¹³⁰. Ο Κοκκώνης, επίσης, είναι ο πρώτος συγγραφέας στην ελληνική γλώσσα, εξ όσων γνωρίζουμε, που τόσο συστηματικά θα κατηγοριοποιήσει τη ανθρωπότητα σε «φυλές». Κατά τον Κοκκώνη τρεις «φυλές» είναι οι «κυριωτάται του ανθρώπινου γένους» η «Καυσία» («καυκάσια»), η «Μογγολική» και η «Αιθιοπική», οι οποίες διακρίνονται, κατά τον ίδιο, από το χρώμα του δέρματος και από τις διανοητικές ικανότητες της κάθε μιας. Στη σκέψη του η «λευκή Καυσία», στην οποία ανήκουν οι Ευρωπαίοι, οι Έλληνες και οι Βορειοαμερικανοί περιέχει όλα τα προτερήματα, εν αντιθέσει προς τις άλλες δυο και ιδίως προς την «Αιθιοπική», η οποία είναι «βάρβαρος και ασήμαντος»¹³¹. Η «βαρβαρότητα», μάλιστα, της «Αιθιοπικής» παρουσιάζεται, σε άλλο κεφάλαιο του

¹²⁸ Κοκκώνης, *Περί πολιτειών...*, τ. 2, σελ. 32.

¹²⁹ Δεν χρειάζεται να προσθέσουμε πως όλα αυτά τα στοιχεία δεν έχουν τύχει ενδιαφέροντος από την έρευνα, η οποία αναζητεί – εναγωνίως – μόνον αντανakλάσεις «των φώτων της Ευρώπης» σ' αυτά τα κείμενα.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 252-253. Ο Κοκκώνης ασκεί κριτική στην άποψη του «Μοντεσκίου» πως το κλίμα παίζει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των πολιτικών θεσμών, αλλά παράλληλα εκδηλώνει και αυτός, όπως και Montesquieu, τον θαυμασμό του για τις αποικίες. Για τον Montesquieu και τις ιδέες του για τις αποικίες, βλ., Laurent Dubois, «An Enslaved Enlightenment: Rethinking the Intellectual History of the French Atlantic», *Social History*, 31/1 (2006), σελ. 4-5.

¹³¹ Όλα τα παραθέματα στο : Κοκκώνης, *Περί πολιτειών...*, τ. 2, σελ. 370-374.

βιβλίου, όταν ο συγγραφέας στέκεται στην επανάσταση της Αϊτής. Ο Κοκκώνης, απευθυνόμενος στους εξεγερμένους Έλληνες, διερωτάται πως είναι δυνατόν οι «άγριοι και ευήθεις Μαύροι της Αφρικής» να έχουν «ελευθέραν πολιτείαν» στην Αϊτή, ενώ οι Έλληνες -«απόγονοι της ελευθερίας και του πολιτισμού» - όχι¹³². Όλα αυτά από έναν συγγραφέα που, τουλάχιστον, σε επίπεδο αρχών δεν φαίνεται να αποδέχεται ούτε τη δουλεία ούτε το δουλεμπόριο¹³³. Όμως, την περίοδο που γράφει τη μελέτη του στον γαλλικό τύπο της εποχής διεξάγεται μια έντονη συζήτηση για την αποζημίωση των πρώην δουλοκτητών στην Αϊτή, και ο Κοκκώνης ενστερνίζεται πολλούς από τους ρατσιστικούς λόγους αυτής της συζήτησης.

Όσον αφορά την επανάσταση και το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών, η αφήγηση του είναι παρόμοια με τις αντίστοιχες του Κοραή και του Πολυζωΐδη. Επισημαίνει και αυτός την θρησκευτική ανοχή¹³⁴ στις Ηνωμένες Πολιτείες, την απουσία αριστοκρατών και ευγενών, την ισότητα των πολιτών, την εκπαιδευτική πολιτική, την ανυπαρξία μοναρχικού πολιτεύματος, τον νομικό και πολιτικό πολιτισμό, την ελευθερία του Τύπου, την οικονομική ευρωστία καθώς και κάθε είδους νεωτερισμούς που παρουσιάζει η κοινωνία των Ηνωμένων Πολιτειών¹³⁵. Για το ζήτημα της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως ο Κοραής και ο Πολυζωΐδης, ο Κοκκώνης δεν θα αναφέρει τίποτε¹³⁶. Αυτή είναι, εν περιλήψει, η εικόνα για τις Ηνωμένες Πολιτείες μέσα από τα βιβλία που κυκλοφόρησαν στα χρόνια της Επανάστασης. Μένει να δούμε αν αυτή η εικόνα συνομιλεί και με τον Τύπο της εποχής.

Η πρώτη συστηματική αναφορά στο πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών εντοπίζεται στα *Ελληνικά Χρονικά*. Σε δύο ανυπόγραφα άρθρα υπό τον τίτλο «Περί

¹³² «Οι των πατέρων της ελευθερίας και του πολιτισμού απόγονοι κατήντησαν άραγε ευηθέστεροι και βαρβαρώτεροι, η διωργανίσθησαν υπό της φύσεως χειρότεροι... {από} τους πωλουμένους υπό των σωματεμπόρων ως ανδράποδα εις την Αμερικήν», στο ίδιο, σελ. 322.

¹³³ Στο ίδιο, σελ. 255 και 436. Επίσης, *Περί πολιτειών...*, τ. 1, σελ. 16 και 368.

¹³⁴ Κοκκώνης, *Περί πολιτειών...*, τ. 2, σελ. 42. Επίσης, σποραδικές αναφορές στις Ηνωμένες Πολιτείες : σελ. 78, 101, 127, 139-140, 234. Για την επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών σελ. 437-439.

¹³⁵ Κοκκώνης, *Περί πολιτειών...*, τ. 1, σελ. 404-420.

¹³⁶ Μια μόνον νύξη για την «προσωπική δουλεία», στο ίδιο, σελ. 405.

του Ορθού Λόγου Διοικήσεως», ο συντάκτης, έπειτα από μια ιστορική αναδρομή, παρουσιάζει το πολίτευμα, «το οποίον είναι δι' ημάς πλέον συμφερότερον». Το πολίτευμα αυτό είναι το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών, επειδή, κατά τον συντάκτη, «η Αμερική έχει το καλύτερον σύστημα Διοικήσεως, και ζη ευτυχέστερα, διότι διοικείται από νόμους, οι οποίοι γίνονται με την πλέον μεγαλητέραν απλότητα, και έμπροσθεν εις όλων των ανθρώπων τα όμματα. Η Αμερική είναι, ευδαιμονεστέρα από κάθε άλλο μέρος, όπου τα πάντα ενεργούνται κρυφίως και Αριστοκρατικώς¹³⁷». Ένα μήνα αργότερα, τα *Ελληνικά Χρονικά* θα επανέλθουν στην Αμερική. Αυτή τη φορά, εστιάζοντας στην μετριοπάθεια των Αμερικανών Επαναστατών σε αντίθεση με τους Γάλλους. Τους οποίους ο συντάκτης κατακρίνει, γιατί, σε αντίθεση με την Επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών, η Γαλλική Επανάσταση «προχώρησε παραιτέρω¹³⁸».

Η συζήτηση για την μορφή του πολιτεύματος και τις επαναστάσεις θα μεταφερθεί και στον *Φίλο του Νόμου*. Στην εφημερίδα της Ύδρας, ο Νικόλαος Σκούφος θα δημοσιεύσει μια σειρά άρθρων υπό τον τίτλο «Ποία Διοίκησις Συμφέρει εις την Ελλάδα;». Αρχικά θα παρουσιάσει τα «Δύο κύρια είδη Διοικήσεων, Δημοκρατικών και Μοναρχικών», θα μιλήσει για τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα τους, θα εστιάσει σε σημαίνουσες μορφές της αρχαίας και της σύγχρονης δημοκρατίας («Βασιγγάτωνι και Φραγκλίνοι¹³⁹»), θα καταδικάσει το πολίτευμα της «απεριορίστου ελευθερίας» (την ριζοσπαστική μορφή της Γαλλικής Επανάστασης) και θα εστιάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παρά τα πλεονεκτήματα του, κατά τον Σκούφο, το πολίτευμα των Ηνωμένων πολιτειών δεν μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή στην Ελλάδα, επειδή το πολιτικό πλαίσιο και οι συνθήκες είναι τελείως διαφορετικές. Μάλιστα, ο Σκούφος διατηρεί επιφυλάξεις ακόμη και για την ίδια την πορεία των Ηνωμένων Πολιτειών : «η Αμερική είναι ανεξάρτητος προ 44 μόνον χρόνων. Ημπορείς να με βεβαιώσης και μετά παρέλευσιν ενός αιώνος θέλει μείνει αυτή; Εύχομαι, πλην δεν το πιστεύω¹⁴⁰». Αυτός ο σκεπτικισμός του Σκούφου¹⁴¹ για το πολίτευμα της Βόρειας

¹³⁷ *Ελληνικά Χρονικά*, 21.5.1824, σελ. 3-4.

¹³⁸ *Ελληνικά Χρονικά*, 18.6. 1824, σελ. 4.

¹³⁹ *Ο Φίλος του Νόμου*, 6.11.1825, σελ. 1-3.

¹⁴⁰ *Ο Φίλος του Νόμου*, 16.10.1825, σελ. 2-4.

¹⁴¹ Ο σκεπτικισμός του ίσως να σχετίζεται με τις σχέσεις του με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, Νικόλαος Σκούφος: *σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Μνήμων, Αθήνα, 1990.

Αμερικής δεν ξέφυγε της προσοχής και της κριτικής του Κοραή, ο οποίος απήντησε άμεσα στον «νέο προφήτη¹⁴²», όπως τον ονόμασε σκωπτικά. Ενώ και ο *Φίλος του Νόμου*, αρχικά, θα διαφοροποιηθεί άμεσα από τις απόψεις του Σκούφου¹⁴³ και εν συνεχεία, θα απαντήσει με μακροσκελή άρθρα, υποστηρίζοντας τους δημοκρατικούς θεσμούς και το πολιτικό πρότυπο της Αμερικής¹⁴⁴. Την ανάδειξη, όμως, του πολιτειακού και πολιτικού προτύπου των Ηνωμένων Πολιτειών, στο το ίδιο έντυπο, θα αναλάβουν λίγο αργότερα δύο νεαροί.

Ο Αλέξανδρος και ο Παναγιώτης Σούτσος¹⁴⁵ θα μεταφέρουν από τις σελίδες του *Φίλου του Νόμου* τις απόψεις περί πολιτεύματος του «σεβάσμιου» Κοραή, όπως τον ονομάζει σε άρθρο του ο Παναγιώτης¹⁴⁶. Οι δυο νεαροί, μετά από σπουδές στη Χίο, θα συνδεθούν στο Παρίσι με τον κύκλο του Κοραή και θα υποστηρίξουν με πάθος τις πολιτικές απόψεις του. Εδώ δεν θα σταθούμε σε όλα τα άρθρα των αδελφών, αλλά μόνο σ' αυτά που η παρουσία της Αμερικής είναι έντονη. Ο Παναγιώτης Σούτσος θα παρουσιάσει τις απόψεις του Χίου ιατρού κατά της βασιλείας, «Ο Κοραής φρονεί την βασιλείαν, ως φθοροποιόν», και θα εστιάσει, πάντα σύμφωνα με τον Κοραή, στο πολίτευμα που αρμόζει στους Έλληνες : «το σημερινόν πολίτευμα της Ελλάδος, ως

¹⁴² «Εγώ δε πιστεύω», γράφει ο Κοραής απαντώντας στον Σκούφο, «ότι ουδέ τεταρτημόριον αιώνας εδύνατο να διαμείνη, εάν οι κτίσαντες αυτήν είχαν την φρόνησιν του συγγραφέως {του Σκούφου}, εαν δεν την έκτιζαν εις τρόπον, ώστε και ο πλέον ταπεινός Αγγλαμερικανός χειρόμαχος απέκτησε σήμερον γνώσιν της πολιτικής πολύ πλειοτέραν {του Σκούφου}». Βλ., Κοραής, *Διάλογος δεύτερος περί των ελληνικών συμφερόντων...* σελ. 37-38.

¹⁴³ *Ο Φίλος του Νόμου*, 30.11.1825, σελ. 3.

¹⁴⁴ *Ο Φίλος του Νόμου*, 11.12.1825, σελ. 3-4.

¹⁴⁵ Με τους δύο αδελφούς η ιστορική και φιλολογική έρευνα έχει ασχοληθεί αρκετά. Δυστυχώς, όμως, τα άρθρα των δυο αδελφών στον *Φίλο του Νόμου* δεν έχουν τύχει προσοχής. Βλ., ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Γνώση, Αθήνα, 2000 (1949), σελ. 361-370. Νάσος Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999 (1997), σελ. 43-54. Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο Εθνικό Κράτος, 1830-1880: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017, σελ. 30-38, 66-73.

¹⁴⁶ *Ο Φίλος του Νόμου*, 15.10. 1826, σελ. 4.

πηγήν ευτυχίας εις τους Έλληνας, αν εις πράξιν βαλθή, και αν πλησιάση ολίγον κατ' ολίγον προς το Αμερικανικόν πολίτευμα, όπου ο εκτελεστής είναι εις, και οι βουλευταί δεν είναι όργανα των φατριών, αλλ' όργανα της θελήσεως του έθνους¹⁴⁷». Στο ίδιο μοτίβο κινείται και ο αδελφός του Αλέξανδρος. Και γι' αυτόν, πάντα ακολουθώντας τη σκέψη του Κοραή, «των Ενωμένων Επαρχιών το πολίτευμα είναι η άριστη πολιτεία του Αριστοτέλους». Μεταξύ άλλων, ο Αλέξανδρος Σούτσος εστιάζει και σε άλλους θεσμούς των Ηνωμένων Πολιτειών, που κατά την γνώμη του πηγάζουν από την δημοκρατία, όπως η «ανεξιθρησκεία» καθώς και το γεγονός πως στις Ηνωμένες Πολιτείες «αι φυλακαί δεν είναι Τάρταροι επίγειοι», αλλά «εργαστήρια ηθικής ». Τόσο ο Αλέξανδρος όσο και ο Παναγιώτης Σούτσος, με τις αναφορές στο πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών προσπαθούν να στρέψουν «τα όμματα» του ελληνικού κοινού «εις την Αρκτώαν Αμερικήν¹⁴⁸» με στόχο την υποστήριξη δημοκρατικού πολιτεύματος για την μετεπαναστατική Ελλάδα.

Όλες οι παραπάνω αναφορές φανερώνουν πως οι Ηνωμένες Πολιτείες που πρόβαλαν οι συντάκτες στον Τύπο της εποχής συνομιλούν αναμφισβήτητα με τις Ηνωμένες Πολιτείες των βιβλίων. Το τελευταίο ερώτημα που απομένει να δούμε είναι αν είχε κάποια επίδραση αυτός ο διάλογος και στην πρακτική πολιτική (*stricto sensu*).

Τα βιβλία που εκδόθηκαν κατά την διάρκεια της επανάστασης διαβάστηκαν από αρκετούς πολιτικούς και λογίους που έλαβαν μέρος στις πολιτειακές ζυμώσεις της εποχής. Αρκεί, επί παραδείγματι, να κοιτάξει κάποιος τους καταλόγους συνδρομητών των πολιτικών φυλλαδίων του Κοραή, που εκδόθηκαν από το τυπογραφείο της Ύδρας. Ο τύπος, επίσης, σίγουρα έπαιξε κάποιο ρόλο σε αυτές τις ζυμώσεις. Ενδεικτική των ζυμώσεων αυτών είναι η άποψη ενός συντάκτη της εφημερίδας της Διοίκησης, ο οποίος υποστήριζε πως : «Άλλοι πάλιν δοξάζουν ότι πρέπει να εισάξωμεν εις την Ελλάδα το πολίτευμα της Αμερικής. Ευχής έργον ήτον να εκυβερνάτο η Ελλάς όχι προσωρινώς, αλλά και παντοτινώς μ' εν τοιούτον πολίτευμα. Αλλά δια να εφαρμοσθή εις την Ελλάδα το πολίτευμα της Αμερικής πρέπει πρώτον

¹⁴⁷ *Ο Φίλος του Νόμου*, 12.11.1826, σελ. 3

¹⁴⁸ *Ο Φίλος του Νόμου*, 14.2.1827, σελ. 2-4. Παρόμοιες αναφορές, *Ο Φίλος του Νόμου*, 14.3.1827, σελ. 2-4.

να μεταμορφώσωμεν και τους Έλληνας εις Αγγλοαμερικανούς¹⁴⁹». Παρόμοια άποψη, ένα χρόνο πριν, είχε εκφράσει και ο Εμμανουήλ Σπυρίδων¹⁵⁰, ενώ οι αντηχήσεις των συζητήσεων για το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών ανιχνεύονται και στις *Αναμνήσεις* του Νικόλαου Δραγούμη¹⁵¹. Ωστόσο, αν κοιτάξουμε τα δυο πρώτα Συντάγματα της Επιδάυρου και του Άστρους δεν θα εντοπίσουμε καμία ομοιότητα μ' αυτό των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ το Σύνταγμα της Τροιζήνας, παρά το γεγονός πως έχει κάποια κοινά στοιχεία, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί όμοιο με το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών¹⁵².

Παρ' όλα αυτά, στις συνθήκες του εργαστηρίου της επανάστασης οι «Αγγλαμερικάνοι» και το πολίτευμα τους έκαναν αισθητή την παρουσία τους (σε κάποιο βαθμό) και πυροδότησαν τη φαντασία ορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι έδωσαν μορφή και σχήμα στις πολιτικές τους ιδέες και πρακτικές στηριζόμενοι σ' αυτές. Ασχέτως που αυτές δεν ήταν οι πραγματικές Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά «μια αφηρημένη δημοκρατική και ρεπουμπλικανική έννοια¹⁵³». Τη φαντασία, επίσης, σχετικά με τις Ηνωμένες Πολιτείες πυροδότησε και η δράση βορειοαμερικανών πολιτών στην επαναστατημένη Ελλάδα.

¹⁴⁹ *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 24.2.1827, σελ. 100.

¹⁵⁰ Αντλούμε την πληροφορία από : Γιώργος Αναστασιάδης, *Δημοκρατικοί θεσμοί και πολιτικός λόγος στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 18-19.

¹⁵¹ Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικοί αναμνήσεις*, Εκ του τυπογραφείου Λαζ. Βηλάρα, Αθήνα 1874, σελ. 9-11.

¹⁵² Ξενοφών Κοντιάδης, *Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821: Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας*, Καστανιώτη, Αθήνα 2021, σελ. 54 και σελ. 154-155.

¹⁵³ Jonathan Israel, «Μετά τον Πόλεμο: προσλήψεις της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης την Εποχή της Παλινόρθωσης», στο Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση...* σελ. 42.

Πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών στην επαναστατημένη Ελλάδα

Οι ειδήσεις για την Επανάσταση των Ελλήνων εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έφθασαν τον Μάιο του 1821 και στις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁵⁴. Όπως συνέβη και στην Ευρώπη, το ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα υπήρξε έντονο και στην άλλη πλευρά του Ωκεανού. Στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την ελληνική υπόθεση συνέβαλαν αδιαμφισβήτητα και γεγονότα όπως η καταστροφή της Χίου, ο θάνατος του λόρδου Byron και η Έξοδος του Μεσολογγίου. Ιδίως, στις περιπτώσεις της Χίου και του Μεσολογγίου τη στρατιωτική ήττα ακολούθησαν αιχμαλωσίες και πωλήσεις, κυρίως, γυναικών και παιδιών ως σκλάβων¹⁵⁵. Η πώληση λευκών χριστιανών από μουσουλμάνους προκαλούσε ρίγη συγκίνησης τόσο στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, όσο και σ' αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών¹⁵⁶.

Παρά το γεγονός πως στο έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως και στις ευρωπαϊκές αποικίες, άνθρωποι πωλούνταν και αγοράζονταν καθημερινά, τα δεινά των επαναστατημένων ελλήνων συγκίνησαν τον Βορρά και τον Νότο. Επί παραδείγματι, η Νότια Καρολίνα, η πιο σκληροπυρηνική πολιτεία των Ηνωμένων Πολιτειών στο ζήτημα της διατήρησης και επέκτασης της δουλείας¹⁵⁷, υπέβαλε ψήφισμα, το 1824, στη Βουλή των Αντιπροσώπων, απαιτώντας την αναγνώριση της Ελλάδας¹⁵⁸. Ο «φιλελληνικός πυρετός» που ξέσπασε στη Νότια Καρολίνα δεν διέφυγε της καυστικής κριτικής του Αφροαμερικανού ριζοσπάστη και υπέρμαχου της κατάργησης της δουλείας David Walker¹⁵⁹. Το 1829, στο φυλλάδιο του¹⁶⁰, ο Walker

¹⁵⁴ Βλ. Σταμάτης Θ. Λάσκαρις, *Ο Φιλελληνισμός εν Αμερική κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1927, σελ. 7.

¹⁵⁵ Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου, *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής (1822). Διασταυρούμενες ιστορίες και συλλογική ταυτότητα*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2021, σελ. 11-19.

¹⁵⁶ Santelli, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός...* σελ. 19-20.

¹⁵⁷ Manisha Sinha, *The Counterrevolution of Slavery. Politics and Ideology in Antebellum South Carolina*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2000.

¹⁵⁸ Santelli, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός...* σελ. 113.

¹⁵⁹ Για τον Walker βλ., Manisha Sinha, *The Slave's Cause: A History of Abolition*, Yale University Press, Λονδίνο 2016, σελ. 205-207 και Peter P. Hinks, *To Awaken My Afflicted*

γελοιοποιούσε την υποκρισία των ιδιοκτητών δούλων, ενθυμούμενος την ανάγνωση ενός «ανθρωπιστικού εντύπου» από τη Νότια Καρολίνα. Σε αυτό το «ανθρωπιστικό έντυπο» μπορούσε κανείς να διαβάσει για τη «βαρβαρότητα των Τούρκων, οι οποίοι μεταχειρίζονται τους Έλληνες σαν κτήνη και όχι ως ανθρώπινα όντα», ενώ παράλληλα μπορούσε να διαβάσει και αγγελίες για πωλήσεις σκλάβων από τη Βιρτζίνια στη Νότια Καρολίνα, καθώς και αγγελίες για επιστροφή φυγάδων σκλάβων στους ιδιοκτήτες τους. Τέλος, ο Walker παρατηρούσε πως όλες αυτές οι αναφορές των ιδιοκτητών δούλων στη «βαρβαρότητα» των Οθωμανών «είναι ικανές να κάνουν έναν άνθρωπο να γελάσει¹⁶¹».

Ως εκ τούτου, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, όταν περιγράφουμε τις φιλελληνικές δραστηριότητες στις Ηνωμένες Πολιτείες υπό το πρίσμα των γενικών όρων του «ανθρωπισμού» και του «φιλελευθερισμού». Αυτοί οι όροι έχουν νόημα μόνον για συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως η μορφή του Samuel Gridley Howe επί παραδείγματι, και σίγουρα στερούνται κάθε νοήματος για περιπτώσεις όπως οι ιδιοκτήτες δούλων της Νότιας Καρολίνας. Αντιθέτως, για να κατανοήσουμε τον φιλελληνισμό στις Ηνωμένες Πολιτείες πρέπει να εστιάσουμε σε δύο παράγοντες. Αφενός, στην σύνδεση της αμερικανικής ελευθερίας με την αρχαία ελληνική ελευθερία, η οποία ήταν του συρμού για τις ελίτ – τουλάχιστον- των Ηνωμένων Πολιτειών. Αφετέρου, στο γεγονός πως στην φαντασία των Αμερικανών οι Οθωμανοί αντιπροσώπευαν τη βαρβαρότητα, σε αντίθεση με τους απογόνους των πατέρων του

Brethren: David Walker and the Problem of Antebellum Slave Resistance, Penn State University Press, Πενσυλβάνια 1997, σελ. 172.

¹⁶⁰ David Walker, *Walker's Appeal, in Four Articles; Together with a Preamble, to the Coloured Citizens of the World, but in Particular, and Very Expressly, to Those of the United States of America, Written in Boston, State of Massachusetts, September 28, 1829*, Βοστώνη 1830.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 15. Παρόμοιες αναφορές στον «ανθρωπισμό» των Νοτίων, όταν αυτός αφορούσε τους Έλληνες και τους Ιρλανδούς : σελ. 16 και σελ. 45. Όπου, μεταξύ άλλων, ο Walker σημειώνει πως οι φιλανθρωπικές αποστολές, στην Ελλάδα και την Ιρλανδία, των Ηνωμένων Πολιτειών, γίνονται για να συγκαλυφθούν τα «εγκλήματα» στο εσωτερικό της χώρας. Ανάλογη κριτική στους βρετανούς Φιλέλληνες άσκησε και η Elizabeth Heyrick, *Immediate, not gradual abolition, or, An inquiry into the shortest, safest, and most effectual means of getting rid of West Indian slavery*, Λονδίνο 1824, σελ. 22.

«δυτικού πολιτισμού¹⁶²». Στους δύο αυτούς παράγοντες πρέπει να προστεθεί, βεβαίως, και ο ρομαντισμός ορισμένων νέων της εποχής που εμπνεύστηκαν από τη μορφή και το παράδειγμα του Λόρδου Byron, όπως ο Jonathan Peckham Miller και ο Samuel Gridley Howe¹⁶³.

Συνολικά, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, 14 Αμερικανοί έλαβαν μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στο πλευρό των ελλήνων¹⁶⁴. Επίσης, το ναυτικό των Ηνωμένων Πολιτειών ήλθε σε επαφή με τους επαναστατημένους Έλληνες με ποικίλους τρόπους¹⁶⁵. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να κάνουμε και στη δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων διαφόρων μορφών, οι οποίοι είχαν ενεργή παρουσία στη Μεσόγειο καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ενώ ορισμένοι είχαν σημαίνοντα ρόλο στους εκπαιδευτικούς θεσμούς του νεότευκτου ελληνικού κράτους¹⁶⁶. Ας επιστρέψουμε, όμως, στη δράση των πολιτών των Ηνωμένων Πολιτειών που έφθασαν στην Ελλάδα.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ. 16-18. Επίσης, Constantine G. Hatzidimitriou, «Revisiting the Documentation for American Philanthropic Contributions to Greece's War of Liberation of 1821», *Journal of Modern Hellenism*, 31 (2015), σελ. 4 και Angelo Repousis, «The Cause of the Greeks": Philadelphia and the Greek War for Independence, 1821-1828», *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 123/4 (1999), σελ. 333-335.

¹⁶³ Και οι δυο τονίζουν την επίδραση του λόρδου Byron στην απόφαση τους να λάβουν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση. Βλ. Jonathan Peckham Miller, *The condition of Greece, in 1827 and 1828; being an exposition of the poverty, distress, and misery, to which the inhabitants have been reduced by the destruction of their towns and villages and the ravages of their country, by a merciless Turkish foe*, Νέα Υόρκη 1828, σελ. 58 και Samuel Gridley Howe, *Letters and journals of Samuel Gridley Howe*, επιμ. Laura E. Richards, D. Estes, τ. 1, Βοστώνη 1909, σελ. 21-22.

¹⁶⁴ Santelli, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός...* σελ. 134.

¹⁶⁵ Βλ. επί παραδείγματι, την επικοινωνία Αμερικανών αξιωματικών με Υδραίους ναυτικούς το 1822. Αντλούμε την πληροφορία από : Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική επανάσταση και Δημόσια Οικονομία: Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σελ. 445.

¹⁶⁶ Βλ. Χατζηγιάννου, *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής...* σελ. 36-40. Κυρίως, Πόλλα Θαναηλάκη, *Αμερική και προτεσταντισμός: η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών μισιονάριων για τη Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σελ. 56-63.

Ο πρώτος Αμερικανός που έλαβε μέρος στην Ελληνική Επανάσταση ήταν ο George Jarvis, ο οποίος ήλθε στην Ελλάδα το 1822. Αν και ο ίδιος δεν είχε πατήσει ποτέ στο έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς είχε γεννηθεί και ανατραφεί στο Αμβούργο, λόγω της εργασίας του πατέρα του, αναφερόταν στην καταγωγή του με υπερηφάνεια. Άλλωστε, μ' αυτόν τον τρόπο έγινε αποδεκτός και από τους Έλληνες. Στον κατάλογο των συνδρομητών της *Κατηχήσεως* του Alerino Palma εντοπίζουμε και το όνομα του : «Γεώργιος Ζέρβης Αμερικανός». Ο Jarvis έμαθε πολύ γρήγορα ελληνικά, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στον πόλεμο και στη διανομή βοήθειας στους πρόσφυγες που δημιουργήσε η επανάσταση, μέχρι το θάνατο του το 1828¹⁶⁷. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως ο Jarvis, όπως και οι άλλοι Αμερικανοί φιλέλληνες, πέρα από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις της επανάστασης, συμμετείχαν, άμεσα ή έμμεσα, και στις πολιτικές ζυμώσεις της εποχής. Όπως παρατηρούσε το 1828 Samuel Gridley Howe, με τη δράση τους στην Ελλάδα συνέβαλαν ώστε «χιλιάδες άνθρωποι που δεν είχαν ακούσει ποτέ το όνομα της Αμερικής» να μάθουν να το προφέρουν¹⁶⁸.

Ο Howe, γόνος εύπορης οικογένειας της Βοστώνης, αφού αποφοίτησε από την Ιατρική σχολή του Χάρβαρντ, κατέφθασε στην Ελλάδα το 1825. Συμμετείχε στα επαναστατικά στρατεύματα και εργάστηκε ως ιατρός, αλλά κυρίως ασχολήθηκε με αποκατάσταση των προσφύγων¹⁶⁹. Μεταξύ άλλων, συνέβαλε στην οργάνωση του νοσοκομείου στον Πόρο, το οποίο ήταν γνωστό ως «Αμερικανικό», και ίδρυσε έναν αγροτικό οικισμό, αποτελούμενο αποκλειστικά από πρόσφυγες, στο Εξαμίλι. Ο οικισμός ονομάστηκε «Ουασιγκτονία» (Washingtonia)¹⁷⁰. Οι Ηνωμένες Πολιτείες μέσα από αυτές τις δράσεις δεν έμειναν μόνον στον κόσμο των λογίων αλλά διαχύθηκαν και σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Στο ημερολόγιο του Howe

¹⁶⁷ Για τον Jarvis βλ. Miller, *The condition of Greece...* σελ. 231-232. Επίσης, William St Clair, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, Κέιμπριτζ 2008, σελ. 138 και 336. Βλ. επιπλέον, και τη σύντομη νεκρολογία που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της διοίκησης, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 9.1.1829, σελ. 8.

¹⁶⁸ Miller, *The condition of Greece...* σελ. 239.

¹⁶⁹ Πληροφορίες για τον Χάου αντλήσαμε από : Santelli, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός...* σελ. 18, 129-130, 276. Για την πολύμορφη δράση του από το 1825 έως το 1830 στην Ελλάδα, βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 Αφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σελ. 29.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 13-14.

υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για το πώς τα χαμηλά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας υποδέχθηκαν την βοήθεια των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά και γενικά για πώς φαντάζονταν τις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁷¹. Επιπλέον, δίνει πληροφορίες και για τις ελίτ της ελληνικής κοινωνίας. Επί παραδείγματι, την έκπληξη του Γεώργιου Κουντουριώτη, όταν συνειδητοποίησε πως οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Αγγλία έχουν κοινή γλώσσα¹⁷². Τέλος, στις ημερολογιακές καταγραφές του Howe¹⁷³, από την επαναστατημένη Ελλάδα, παρουσιάζονται και θέματα, στα οποία ο ίδιος, όπως και ο Jonathan Peckham Miller¹⁷⁴, αφιέρωσε όλη του τη ζωή, όπως η απελευθέρωση των σκλάβων. Τον Ιούλιο του 1827, θα πληρώσει ο ίδιος για την απελευθέρωση μιας αφρικανής, ενώ οι πωλήσεις νεαρών «Οθωμανιδών» του προκαλούν φρίκισμα¹⁷⁵.

Συμπερασματικά, λοιπόν, οι Αμερικανοί που έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση, πέραν της διανομής βοήθειας στους πρόσφυγες και της υιοθεσίας άπορων παιδιών στις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁷⁶, συνέβαλαν και μ' άλλους τρόπους στο

¹⁷¹ Samuel Gridley Howe, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, εισαγωγή με παρουσίαση ανεκδότων αποσπασμάτων Οδυσσέα Δημητρακόπουλου, Καραβία, Αθήνα, 1971, σελ. 119-120, 160, 208, 224-225.

¹⁷² Στο ίδιο, σελ. λε'.

¹⁷³ Ο Howe, επίσης, έγραψε και μια ενδιαφέρουσα ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία δεν έτυχε της προσοχής των ελλήνων ιστορικών του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Samuel Gridley Howe, *An historical sketch of the Greek revolution*, White, Gallaher & White, Νέα Υόρκη 1828. Για το βιβλίο και την τύχη του : Γιάννης, Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπελίου και Κ. Παπαρηγοπούλου : η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών. Αθήνα 2012, σελ. 35, 69-73.

¹⁷⁴ Ο Howe και Miller ήταν ένθερμοι οπαδοί της κατάργησης της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλ. ενδεικτικά, Sinha, *The Slave's Cause...* σελ. 364.

¹⁷⁵ Howe, *Letters and journals...* σελ. 234-235, και 247.

¹⁷⁶ Για το ζήτημα της υιοθεσίας άπορων παιδιών της επανάστασης στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλ. Χατζηγιάννου, *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής...* σελ. 45-49. Επίσης, Miller, *The condition of Greece...* σελ. 140 και 171. Τέλος, Σεραφείμ Γ. Κανούτας, *Ο Ελληνισμός εν Αμερική, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Εκ του χρωμοτυπογραφείου ο Κόσμος, Νέα Υόρκη 1918, σελ. 63, 74-75, 86-91. Η διοίκηση της επανάστασης θα αναγνωρίσει την προσφορά των πολιτών των Ηνωμένων Πολιτειών το 1827 : «Χείρας

εργαστήριο της επανάστασης. Σε αντίθεση με άλλους φιλέλληνες ευρωπαϊκών χωρών, οι οποίοι ήταν κατά βάση υπήκοοι κάποιου αυτοκράτορα ή βασιλιά, αυτοί ήλθαν στην επαναστατημένη Ελλάδα ως πολίτες μιας δημοκρατίας, μεταφέροντας σε κάποιο βαθμό και την πολιτική τους κουλτούρα¹⁷⁷. Υπήρξαν και άλλοι, όμως, οι οποίοι, παρά το γεγονός πως δεν ήλθαν ποτέ στην επαναστατημένη Ελλάδα, χρησιμοποιήθηκαν από την πολιτική φαντασία των επαναστατημένων.

Ο «Παναγιώτης Ανοικτής¹⁷⁸» στους βράχους της Ύδρας

βοηθείας ο Νέος Κόσμος προς τον Παλαιόν και ενισχύων αυτόν εις το στάδιον της ελευθερίας και του πολιτισμού... της φιλανθρώπου διαθέσεως των αρκτών λαών της Αμερικής, καθώς και τας γενναίας αυτών προσφοράς». Βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832*, τ. 3, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1971, σελ. 563 και 551.

¹⁷⁷ Βλ. επί παραδείγματι, τις συζητήσεις του Howe με τον Γεώργιο Ψύλλα, εκδότη της *Εφημερίδος Αθηνών*, σχετικά με την ελευθερία του Τύπου : Γεώργιος Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του Βίου μου*, Εισαγωγή Νικόλαου Κ. Λούρου. Σημειώσεις Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974, σελ. 101.

¹⁷⁸ Το παράθεμα του τίτλου θα το συναντήσει ο/η αναγνώστης/στρια στο κείμενο που ακολουθεί.

Όπως σημειώσαμε και στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου, η επανάσταση της Αϊτής εντοπίζεται πολύ νωρίς στον νεοελληνικό Τύπο και στην *Εφημερίδα* των αδελφών Πουλίου ήδη από το 1791. Τριάντα χρόνια αργότερα, στα 1821, η επανάσταση της Αϊτής κάνει ξανά την εμφάνιση της κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Με μια σημαντική διαφορά, όμως, που είναι εν μέρει και δείκτης των μετατοπίσεων που επέφερε η εποχή των επαναστάσεων στις συνειδήσεις. Για το έντυπο των αδελφών κάθε αναφορά στην επανάσταση των σκλάβων συνοδευόταν με άκρως αρνητικά σχόλια. Επί παραδείγματι, οι εξεγερμένοι σκλάβοι παρουσιάζονταν ως κανίβαλοι, των οποίων «τα τύμπανα είναι όλα από ανθρώπινα τομάρια¹⁷⁹», και με τη δράση τους προξενούσαν τεράστια προβλήματα στην οικονομία του νησιού. Αντιθέτως, στα χρόνια της επανάστασης οι αναφορές στην Αϊτή είναι τελείως διαφορετικές.

Την πρώτη μνεία στην επανάσταση της Αϊτής, κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, κάνει ο Μητροπολίτης πρώην Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος στις 20 Μαΐου του 1821. Ο Ιγνάτιος γράφει από την Πίζα¹⁸⁰, όπου βρισκόταν από τον Οκτώβριο του 1815, το υπόμνημα του για την επαναστατημένη Πελοπόννησο. Στο υπόμνημα του, αρχικά, τονίζει το «τόσον τολμηρόν και κινδυνώδες» εγχείρημα της ελληνικής επανάστασης, το οποίο εκδηλώθηκε σε καιρό μη «αρμόδιο». Από τη στιγμή, όμως, που «το κίνημα έγινε» δεν μένει άλλη επιλογή, παρά η σύγκρουση με κάθε τρόπο και μέσο. Η Πελοπόννησος πρέπει «να θυσιάση το παν δια τον παν και να βάλη προ οφθαλμών ή ελευθερίαν ή θάνατον¹⁸¹». Εν συνεχεία, ο Ιγνάτιος παρουσιάζει μια σειρά πολέμων από την παλαιά και νεότερη ιστορία όπου μικρές δυνάμεις αντιπαρατάχθηκαν με ισχυρότερους και υπέρμετρους αντιπάλους και κατάφεραν να

¹⁷⁹ *Εφημερίς*, 3.2.1792. Παρόμοιες αναφορές, ενδεικτικά : *Εφημερίς*, 2.12.1791. *Εφημερίς*, 19.12.1791.

¹⁸⁰ Βλ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα τ.1. 1859 και τ.2. 1861. Επίσης, για την παρουσία του στην Πίζα : Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 3/5 (1986) σελ. 178-179 και 180-181. Τέλος, Άλκης Αγγέλου, *Οι λόγιοι και ο αγώνας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1971, σελ. 49-50.

¹⁸¹ Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», *Αθηνά* 60 (1956), σελ. 146-148.

νικήσουν. Μεταξύ άλλων, η αφήγηση του αρχίζει από την αρχαία Ελλάδα και τους πολέμους με τους Πέρσες για να καταλήξει στη νεότερη εποχή μετά από μια σειρά παραδειγμάτων. Στους πολέμους της νεότερης εποχής στρέφει το βλέμμα του και στις επαναστάσεις της Αμερικής : «Αι Αγγλικαί αποικίαι της Αμερικής με τα όπλα εις τα χείρας εκηρύχθησαν ανεξάρτητοι» απέναντι σε μια μητρόπολη «πολλά δυνατή και πολλά πλούσια». Το ίδιο συνέβη, κατά τον Ιγνάτιο, και στις ισπανικές επαρχίες της Αμερικής, καθώς και αυτές «ηθέλησαν κατά μίμησιν της γειτονίας των να αποσειώσωσι τον Ισπανικόν ζυγόν». Παρά το γεγονός πως η επιτυχία αυτών των επαναστάσεων δεν έχει επιτευχθεί ακόμη, ο συντάκτης του υπομνήματος είναι σίγουρος πως αυτό θα γίνει «εντός ολίγου».

Έπειτα, ο Ιγνάτιος στέκεται στο «παράδοξον» του καιρού του, την «ελευθερία των Μαύρων του αγίου Δομινίκου αποικίας Γαλλικής πάλαι ποτέ». Η επανάσταση της Αϊτής, κατά τον Ιγνάτιο, είναι παράδοξη επειδή οι «δούλοι αργυρώνητοι από τους Ευρωπαίους δια την καλλιέργειαν των αγρών των εις την Αμερική» και παρά το γεγονός πως οι Ευρωπαίοι τους «ενόμιζον όχι ως ανθρώπους, αλλ' ως εν άλλο όν¹⁸²» κατάφεραν να ενστερνιστούν το μήνυμα του «πνεύματος της ελευθερίας» και να επιτύχουν τον σκοπό τους, έχοντας να αντιμετωπίσουν ισχυρότερες δυνάμεις. Επίσης, δεν κατάφεραν μόνον να κερδίσουν στο πεδίο του πολέμου, αλλά «η ελευθερία έφερε τον φωτισμόν και τα πλούτη και διοικούνται με ιδίους νόμους ως τα άλλα φωτισμένα έθνη¹⁸³». Ο Ιγνάτιος χρησιμοποιεί το παράδειγμα της Αϊτής, μαζί με άλλα, για να δείξει στους επαναστατημένους Έλληνες στην Πελοπόννησο πως «τα μεγάλα καλά δεν γίνονται χωρίς μεγάλας θυσίας, χωρίς κόπους, και χωρίς επιμονήν εις τον σκοπόν». Αυτό που έχει σημασία στις αναφορές του στην Αϊτή είναι πως ο Ιγνάτιος δεν φαίνεται να ενστερνίζεται καμία από τις ρατσιστικές αντιλήψεις της εποχής για την εξέγερση των σκλάβων. Η δουλεία, και μόνον η δουλεία, κατά την αντίληψη του ήταν υπεύθυνη για το «παράδοξο» της επανάστασης των σκλάβων. Ο χαρακτηρισμός δε της επανάστασης της Αϊτής ως «μεγάλο καλό» είναι χαρακτηριστικός. Λίγους μήνες αργότερα «το μεγάλο καλό» της Αϊτής θα συναντηθεί με αυτό της Ελλάδας.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 150.

¹⁸³ Στο ίδιο, σελ. 151.

Τον Αύγουστο του 1821, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, ο Αλέξανδρος Βογορίδης και ο Χριστόδουλος Κλονάρης¹⁸⁴ θα απευθυνθούν, μετά από παρότρυνση του αββά Grégoire¹⁸⁵, στον πρόεδρο της Αιτής Jean-Pierre Boyer, ζητώντας βοήθεια και υλική στήριξη για την ελληνική υπόθεση. Πριν περάσουμε στις επιστολές, αξίζει να σταθούμε σε κάτι που είναι εντελώς λησμονημένο από την ιστοριογραφία, τις αναφορές του Κοραή για την επανάσταση της Αιτής κατά τη διάρκεια εξέλιξης της στα 1791 και 1792. Οι αναφορές αυτές εντοπίζονται στις περίφημες επιστολές του στον πρωτοψάλτη Σμύρνης Δημήτριο Λώτο : «Αί δυστυχείς ειδήσεις από τας Αμερικανικάς αποικίας των Γάλλων, όπου εστασίασαν οι Αιθίοπες σκλάβοι, και κατέσφαξαν ανηλεώς πολλές χιλιάδας λευκών, κατεύκασαν αναρίθμητα χωριά καφέ και σακχάρου και άλλα τοιαύτα¹⁸⁶», όπως σημειώνει Κοραής το Νοέμβριο του 1791. Η επανάσταση των σκλάβων παρουσιάζεται με αρνητικά σχόλια και τα νέα της επανάστασης δεν είναι παρά «δυστυχείς ειδήσεις». Όμως, τριάντα χρόνια αργότερα, όπως σημειώσαμε παραπάνω, ο Κοραής (μαζί με άλλους) θα απευθυνθεί στον Πρόεδρο και στους «λαμπρούς δημοκρατικούς» πολίτες της Αιτής¹⁸⁷. Οι «Αιθίοπες σκλάβοι» έχουν πλέον μετατραπεί σε «λαμπρούς δημοκρατικούς» πολίτες.

Η Αιτή εκείνο το χρονικό διάστημα αντιμετώπιζε τεράστιες οικονομικές δυσκολίες, το νησί μόλις είχε ενωθεί εκ νέου, μετά το θάνατο του Henri Christophe, και ο Boyer¹⁸⁸, αφού χαιρέτησε την «τόσο ωραία και τόσο όμορφη υπόθεση¹⁸⁹» της

¹⁸⁴ *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.4 (1817-1822)..., σελ. 303-306.

¹⁸⁵ Για τον Αββά Grégoire, γενικά, βλ. Alyssa Goldstein Sepinwall, *The Abbe Gregoire and the French Revolution: The Making of Modern Universalism*, University of California Press, Μπέρκλεϊ, 2005, για τις σχέσεις του με την Αιτή, σελ. 159-197. Για τη σχέση του με την ελληνική επανάσταση, σελ. 298. Επίσης, Jean-François Brière, «Abbe Gregoire and Haitian Independence», *Research in African Literatures*, 35/2 (2004), σελ. 40. Τέλος, Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Δ., Τυπογραφείο Π.Β. Μωραΐτινη, Αθήνα 1861. σελ. 22.

¹⁸⁶ *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή*, τ. 1, σελ. 218 (15. 11. 1791) και 232 (12.2.1792).

¹⁸⁷ Σφοΐνη, «Επανάσταση: χρήσεις και σημασίες της λέξης... σελ. 317.

¹⁸⁸ Για το πολιτικό πλαίσιο της Αιτής εκείνη την περίοδο βλ. ενδεικτικά, Robin Blackburn, *The American Crucible: Slavery, Emancipation And Human Rights*, Verso, Λονδίνο 2013,

Ελληνικής Επανάστασης, αρνήθηκε ευγενικά την παροχή υλικής και στρατιωτικής βοήθειας. Έτσι, λοιπόν, οι στρατιώτες της Αϊτής δεν έφθασαν ποτέ στο «νησί της Ύδρας», όπως ζητούσαν από τον Boyer ο Κοραής και η επιτροπή του Παρισιού. Έφθασαν, όμως, νοερά λίγα χρόνια αργότερα.

Τον Μάιο του 1826, η Ελληνική Επανάσταση αντιμετώπιζε τεράστιες δυσκολίες. Το Μεσολόγγι, μετά από έναν επιβλητικό αγώνα, είχε πέσει στα χέρια των Οθωμανών τον Απρίλιο του 1826. Παράλληλα, ο Ιμπραήμ έλεγχε μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, ενώ οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις -εκείνη την περίοδο- κρατούσαν μια στάση ουδετερότητας απέναντι στα δεινά των επαναστατημένων Ελλήνων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί η αρθρογραφία του συντάκτη του *Φίλου του Νόμου* στην Επανάσταση της Αϊτής. Ενώ, όπως είδαμε, οι συντάκτες αντλούσαν διαρκώς από τις επαναστάσεις της Βόρειας και της Νότιας Αμερικής, η Επανάσταση της Αϊτής δεν έχαιρε της ίδια εκτίμησης. Οι αναφορές στην Αϊτή ήταν λίγες και άκρως συμβατικές¹⁹⁰ έως την εμφάνιση των άρθρων του συντάκτη του *Φίλου του Νόμου*.

Αφορμή για τα άρθρα του Κιάππε αποτέλεσε μια αναδημοσίευση από εφημερίδα της Μάλτας σχετικά με τα «κύρια προβλήματα της Κολομβιανής Διοίκησης¹⁹¹». Ένα εκ των προβλημάτων ήταν και το ζήτημα της μη αναγνώρισης «του Αϋτίου» από τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις και από τις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁹². Μετά από την παρουσίαση

σελ. 271-272 και του ίδιου, *The Making of New World Slavery. From the Baroque to the Modern, 1492-1800*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1997, 539-540.

¹⁸⁹ Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν...*, τ. Δ., σελ. 368-369 και *Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή*, τ.4,... σελ. 331-332.

¹⁹⁰ *Ελληνικά Χρονικά*, 31.10.1825, σελ. 1. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 4.11.1825, σελ. 35. *Ο Φίλος του Νόμου*, 14.5.1826, σελ. 3.

¹⁹¹ Το άρθρο από την εφημερίδα της Μάλτας δημοσιεύτηκε σε δυο φύλλα της εφημερίδας της Ύδρας. Αρχικά, *Ο Φίλος του Νόμου*, 24.5.1826, σελ. 4 και εν συνεχεία *Ο Φίλος του Νόμου*, 28.5.1826, σελ.3-4.

¹⁹² Οι Ηνωμένες Πολιτείες αναγνώρισαν την Αϊτή το 1862 επί προεδρίας Abraham Lincoln. Για τον Thomas Jefferson, ιδιοκτήτη άνω των 100 δούλων, η Αϊτή ήταν μια «αποκρουστική δημοκρατία κανιβάλων». Όπως παρατίθεται στο Robin Blackburn, «Haiti, Slavery, and the Age of the Democratic Revolution», *The William and Mary Quarterly* 63/4 (2006), σελ. 658-659. Η Γαλλία αναγνώρισε την Αϊτή, το 1825, αναγκάζοντας τη χώρα της Καραϊβικής να

αυτών των προβλημάτων ο Κιάππε αναλαμβάνει να μιλήσει στο κοινό του για την Αϊτή : «Είναι ενταύθα αρμόδιον να είπωμεν τι περί της επανάστασεως του Αϋτίου, η οποία πολλά διαφέρει από τας επαναστάσεις των λοιπών αποικιών της Αμερικής, και κατά πολλούς λόγους δύναται μάλλον να παρομοιωθή με την ημετέραν». Εν συνεχεία ο αρθρογράφος αναφέρει στοιχεία για την ιστορία της Αϊτής, η «μεγάλη και πολύγonos αυτή Νήσος ωνομάσθη San Domingo από τους κατακτητάς της». Οι κατακτητές, λοιπόν, φέρονταν τυραννικά στους «μαύρους, ωσάν εις μαύρον σώμα να μην κατοικεί θεόπνευστός ψυχή, ως άλογα κτήνη τους μετεχειρίζοντο οι αποικήσαντες εκεί άσπροι Δεσπότες». Ο χαρακτηρισμός «άσπροι Δεσπότες» για τους Ευρωπαίους αποίκους είναι αν μη τι άλλο από τους πιο ριζοσπαστικούς της εποχής. Ας μην λησμονούμε πως βρισκόμαστε στα 1826. Μετά την παρουσίαση των δεινών των σκλάβων, ο συντάκτης παρουσιάζει τον ηγέτη της εξέγερσης «Toussaint l'ouverture», το όνομα του οποίου «ημπορεί να μεταφρασθή εις την γλώσσαν μας, ως Παναγιώτης Ανοικτής». Ο «Παναγιώτης Ανοικτής» ήταν αυτός που, κατά την εφημερίδα της Ύδρας, «συνέλαβε πρώτος το μέγα σχέδιον της αναγεννήσεως της Πατρίδος, και διεγείρας τους συμπατριώτας του εσύντριψε τας αλυσσούς κατά τας αρχάς της Γαλλικής Επανάστασεως, η οποία καταταράττουσα την Ευρώπην όλην¹⁹³». Σταδιακά, ο Κιάππε μεταφέρει την Αϊτή όλο και πιο κοντά στην Ύδρα και στην επαναστατημένη Ελλάδα. Τονίζοντας την μοναχική μάχη των επαναστατών της Αϊτής -« μια φούκτα Μαύρων»- , οι οποίοι κάποτε έτρεμαν τα μαстіγια των ιδιοκτητών τους, ενώ τώρα «πυρλεγόμενοι από τον ιερόν και έμφυτον είς τους ανθρώπους έρωτα της ελευθερίας, τολμούν» να μάχονται εναντίον των ισχυρότερων ευρωπαϊκών δυνάμεων, ο συντάκτης έχει ως στόχο, όπως και ο Ιγνάτιος, να δείξει στους Έλληνες

πληρώσει μια εξοντωτική αποζημίωση στους πρώην δουλοκτήτες. Βλ. Julia Gaffield, *Haitian Connections in the Atlantic World: Recognition after Revolution*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ, 2015.

¹⁹³ Μέσα από την παρουσίαση της Αϊτής ο Κιάππε αναφέρεται θετικά και στην Γαλλική Επανάσταση. Η θετική παρουσίαση της Γαλλικής Επανάστασης είναι εξαιρετικά σπάνια στον Τύπο του Αγώνα. Ιδίως αν σκεφτούμε, πως η δουλεία κατά την διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης δεν καταργήθηκε το 1789, αλλά στις 4 Φεβρουαρίου 1794 από την Εθνοσυνέλευση των Ορεινών. Βλ. Florence Gauthier, «Η Γαλλική Επανάσταση: Επανάσταση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», στο Μάικ Χέινς -Τζιμ Γούλφρις (επιμ.), *Ιστορία και Επανάσταση: Αντικρούοντας των αναθεωρητισμό*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, Angelus Novus, Αθήνα, 2018 (2007), σελ, 189.

πως οι επαναστάσεις μπορούν να επιτύχουν ανεξαρτήτως της δύναμης του αντιπάλου. Η Αϊτή και ο «Παναγιώτης Ανοικτής» έχουν φτάσει πλέον στην Ύδρα : «να ακολουθήσωμεν του Μάυρους τούτους εις τα κατορθώματα και κινδύνους. Σκοπός μας είναι να αποδειξώμεν ότι οι νυν ανεξάρτητοι Αϋτιανοί κατόρθωσαν την ανεξαρτησίαν των παλεύοντες κατ'εχθρών φωτισμένων, εμπειροπολέμων και ασυγκρίτως δυνατωτέρων του εχθρού μας. Αυτοί δε ήσαν υπό ημάς ασυγκρίτως ολιγώτεροι, ενδεέστεροι, πάμπτωχοι και όχι μόνον αβοήθητοι, αλλά και κατατρεγμένοι από την πολιτισμένην ανθρωπότητα δια την κατά του χρώματος αυτών πρόληψιν των άσπρων¹⁹⁴».

Ο Κιάππε θα επανέλθει στην Αϊτή μια εβδομάδα μετά την δημοσίευση του πρώτου άρθρου. Και στο δεύτερο άρθρο η οπτική είναι ίδια με αυτή του πρώτου. Γράφοντας για την Αϊτή, γράφει επί της ουσίας για την Ελλάδα. Αρχικά σημειώνει πως « διαφέρει η υπόθεσις των Αϋτιανών από τας των λοιπών νεωστί ελευθερωθέντων Αμερικανών, διότι οι μεν, ως οι Έλληνες, ηγέρθησαν εναντίον ξένου, ετερόθρησκου και ετερόγλωσσου καταπατητού των αυτών δικαιωμάτων». Εν συνέχεια εστιάζει και πάλι στην απομόνωση τόσο των επαναστατών της Αϊτής, όσο και των Ελλήνων, τους οποίους η Ευρώπη αντιμετωπίζει «με αδιάφορον όμμα δια τους πολιτικούς σκοπούς της». Ο συντάκτης καλεί τους Έλληνες, παρά την απουσία βοήθειας από τους Ευρωπαίους, να ακολουθήσουν το παράδειγμα των «Αϋτιανών», οι οποίοι «μόνον εις τα πτωχικά των μέσα, και εις την γενναίαν των απόφασιν χρεωστούν την πολιτική των αποκαταστάσιν. Ελευθερώθησαν διότι δεν είναι θυσία, την οποίαν δεν έκαμαν υπερ Πατρίδος¹⁹⁵». Μετατοπίζοντας τον Ατλαντικό και φέρνοντας την Αϊτή στην Ύδρα ο Κιάππε έχει έναν και μόνον έναν στόχο, να θέσει στους Έλληνες επαναστάτες, σε μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδο, το ερώτημα που απάντησε με καταφατικό τρόπο η Επανάσταση της Αϊτής : «αλλά τι δεν ισχύει η αμετάθετος απόφασις της ελευθερίας, ή του θανάτου;¹⁹⁶».

Τέλος, ο συντάκτης του *Φίλου του Νόμου* μέσα από την παρουσίαση της επανάστασης της Αϊτής μιλά στους αναγνώστες του και για τη δουλεία στην Αμερική. Ζήτημα που, όπως τονίσαμε, απέφευγαν οι περισσότεροι υποστηρικτές του

¹⁹⁴ Ο *Φίλος του Νόμου*, 28.5.1826, σελ. 4.

¹⁹⁵ Ο *Φίλος του Νόμου*, 4.6.1826, σελ. 4.

¹⁹⁶ Ο *Φίλος του Νόμου*, 28.5.1826, σελ. 4.

πολιτειακού προτύπου των Ηνωμένων Πολιτειών. Η καλύτερη παρουσίαση, όμως, αυτού του θέματος ανήκει σ' έναν μετριοπαθή λόγιο.

«Η σκλαβεία με το τερατωδέστατον και βαρβαρικώτατον είδος» : Οι επαναστάσεις της Αμερικής στην Ιστορία του Κωνσταντίνου Κούμα

Η πορεία του Κωνσταντίνου Κούμα είναι γνωστή και έχει μελετηθεί αρκετά από την ιστοριογραφική έρευνα. Η διαδρομή του που ξεκίνησε από τη Λάρισα και

συνεχίστηκε στον Τύρναβο, τη Τσαριτσάνη, τα Αμπελάκια, τη Σμύρνη, τη Κωνσταντινούπολη και σε αρκετά πανεπιστήμια της Γερμανίας, για να καταλήξει στη Βιέννη είναι στενά συνυφασμένη με πολλά κέντρα ελληνικής παιδείας αλλά και με τις επιστημονικές αναζητήσεις του ίδιου του Κούμα¹⁹⁷. Η εκτίμηση που έτρεφε ο ίδιος για τον Αδαμάντιο Κοραή αποτελεί, επίσης, κοινό τόπο για την έρευνα, καθώς η φράση του με την οποία περιέγραφε την αφοσίωση του στο Κοραή εντοπίζεται σε κάθε μελέτη που αφορά τον βίο και την πολιτεία του : «Κανείς ίσως δεν εσεβάσθη του ανδρός τας γνώμας όσον ο Κούμας¹⁹⁸». Ωστόσο, όσον αφορά το πεδίο της πολιτικής σκέψης, ο Κούμας «δεν εσεβάσθη» ιδιαίτερα όλες τις απόψεις του Κοραή. Ο τρόπος που αντιμετωπίζει τη Μεγάλη Γαλλική Επανάσταση στην Ιστορία του, ο συντηρητισμός του και η διαφοροποίηση του σε σχέση με τις απόψεις του Κοραή έχει ανιχνευτεί από την ιστοριογραφία¹⁹⁹, έστω και παρενθετικά. Όμως, ο τρόπος που αντιμετωπίζει τις επαναστάσεις της Αμερικής δεν έχει τύχει προσοχής.

Ο Κούμας, γράφοντας από απόσταση και μη συμμετέχοντας στο εργαστήριο της επανάστασης, σε αντίθεση με τους λογίους και τους συντάκτες εφημερίδων που εξετάσαμε έως τώρα, είχε τη δυνατότητα να σταθεί πιο κριτικός και πιο εύστοχος (σε ορισμένα σημεία) στην παρουσίαση αυτών των επαναστάσεων. Επί παραδείγματι, είναι ο μόνος που καταπιάνεται με το μεγίστης σημασίας ζήτημα της δουλείας, όταν γράφει για την επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο πολιτικός του συντηρητισμός -ως εκ τούτου και ο σκεπτικισμός του απέναντι στις επαναστάσεις εν γένει- είχε ως αποτέλεσμα τη συγγραφή μιας κριτικής ιστορίας για τις επαναστάσεις της Αμερικής²⁰⁰.

¹⁹⁷. Βλ. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009 (1977), σελ. 382-385.

¹⁹⁸ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι υπό Κ. Μ. Κούμα*, Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη 1831, τ. 12, σελ. 587.

¹⁹⁹ Βλ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση ...* σελ. 126-127.

²⁰⁰ Συντηρητικοί στοχαστές και ιστορικοί, έχοντας ως στόχο να επιτεθούν στη λατρεία των Ιακωβίνων για τις αρχαίες δημοκρατίες, έγραψαν, την ίδια περίπου περίοδο με τον Κούμα,

Η διαφορετική οπτική γωνία της αφήγησης του Κούμα γίνεται άμεσα αντιληπτή, όταν περιγράφει την κατάκτηση των «Δυτικών Ινδιών» από τους Ισπανούς. Σε αντίθεση με την επέλαση του πολιτισμού που έβλεπε ο Κοκκώνης, ο Κούμας περιγράφει την κατάκτηση του «Αϊτίου» από τους «απανθρώπους αποίκους, οίτινες εξολόθρευσαν σχεδόν τους εγχωρίους». Μετά την καταστροφή των ιθαγενών ο Κούμας περιγράφει την εισαγωγή δούλων στο νησί : «έκαμαν αρχήν εις τον άγιον Δομίνικον να σύρωσιν Μαύρους από την Αφρικήν ως κτήνη δια να κοπιάζωσι». Εν συνεχεία, στέκεται στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού έως την «των Μαύρων επανάστασιν». Κατά τον Κούμα, την επανάσταση προκάλεσαν «οι Γάλλοι κήρυκες της ισότητας», οι οποίοι «μέθυσαν» τους σκλάβους με την επαναστατική ρητορεία τους²⁰¹. Η περιγραφή της πορείας της Αϊτής μετά την επανάσταση αναπαράγει πολλές από τις ρατσιστικές προκαταλήψεις της εποχής. Ο Toussaint L'Ouverture δεν έχει θέση στην αφήγηση του, ενώ ο ηγέτης των νικηφόρων επαναστατικών στρατευμάτων του «Αϊτίου», Jean-Jacques Dessalines, παρουσιάζεται από τον Κούμα ως «ωμός και απαίδευτος νέγρος», ο οποίος ακολουθώντας τον Ναπολέοντα ονόμασε τον εαυτό του «Αυτοκράτορα». Η αρνητική παρουσίαση του Dessalines από τον Κούμα δεν σχετίζεται μόνον με τον διάχυτο ρατσισμό της εποχής, αλλά και με την επιλογή του να ακολουθήσει το πολιτικό πρότυπο του Ναπολέοντα και να λάβει τον τίτλο του «Αυτοκράτορα». Αντιθέτως όταν αναφέρεται στον Alexandre Petion και στον Jean-Pierre Boyer, λείπουν από την αφήγηση του οι επιθετικοί χαρακτηρισμοί²⁰².

κριτικές ιστορίες των αρχαίων δημοκρατιών. Βλ. Luciano Canfora, *La democrazia. Storia di un'ideologia*, Laterza, Ρώμη - Μπάρι 2004, σελ. 57.

²⁰¹ Όλα τα παραθέματα από : Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.10, σελ. 536-537.

²⁰² Στο ίδιο, τ. 12, σελ. 447-449. Για το πως αντιμετωπίζονταν η επανάσταση της Αϊτής εκείνη την εποχή στο γερμανόφωνο χώρο, βλ. Karin Schüller, «From liberalism to racism : German historians, journalists, and the Haitian Revolution from the late eighteenth to the early twentieth centuries», στο Geggus, David P. (επιμ.), *The Impact of the Haitian Revolution in the Atlantic World*, University of South Carolina Press, Κολούμπια 2001, σελ. 23-34. Τέλος, για τις ρατσιστικές απεικονίσεις του Dessalines στον Ατλαντικό κόσμο , βλ. Julia Gaffield - Philip Kaisary, «From freedom's sun some glimmering rays are shed that cheer the gloomy realms': Dessalines at Dartmouth, 1804», *Slavery & Abolition*, 38/1 (2017), σελ. 155-177.

Για βοναπαρτισμό θα κατηγορήσει και τον «Βολιβάριο», μετά την ανακήρυξη του τελευταίου σε ισόβιο πρόεδρο. Η αφήγηση του τόσο για τον Bolívar, όσο και για τις επαναστάσεις της ισπανικής Αμερικής δεν έχει τίποτα από τον άκρατο ενθουσιασμό που συναντήσαμε στον Τύπο της ελληνικής επανάστασης. Πάρα ταύτα, η γνώμη του για τον Bolívar είναι θετική, καθώς «ο Βολιβάριος» είναι «αναμφιβόλως ο ενδοξότατος των πολεμικών και πολιτικών ανδρών της Αμερικής²⁰³».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, η αφήγηση του για την επανάσταση των Ηνωμένων Πολιτειών. Για τον Κούμα οι Ηνωμένες Πολιτείες δε είναι η «αφηρημένη δημοκρατική και ρεπουμπλικανική έννοια» που αναλύσαμε στη δεύτερη ενότητα. Περιγράφει εκτενώς το στρατιωτικό μέρος της επανάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών και εκδηλώνει τον θαυμασμό του μόνον για τον George Washington. Η εκτίμηση του είναι εμφανής από τον τίτλο που απέδωσε στο κεφάλαιο του για τον βορειοαμερικανικό αγώνα της Ανεξαρτησίας : «Γεώργιος Βασιγκτών και ο Αμερικανικός πόλεμος²⁰⁴». Ωστόσο, ο Washington του Κούμα απέχει πολύ από τον επαναστάτη Washington που σχεδίασε η φαντασία λογίων και συντακτών στο εργαστήριο της επανάστασης. Την ίδια εποχή που εκδίδει την ιστορία του, ο *Απόλλων* του Πολυζωΐδη δημοσιεύει ένα άρθρο, το οποίο υποστηρίζει πως όλες οι χώρες είναι ικανές να παράγουν δύο τύπους ανθρώπων : «Βασιγκτώνας» από τη μια μεριά, και «Καποδιστρίας» από την άλλη. Οι «Βασιγκτώνες» κατά τον συντάκτη είναι σωτήρες της ανθρωπότητας, ενώ οι «Καποδίστριαι» καταστροφείς της²⁰⁵. Η διάκριση που κάνει ο Πολυζωΐδης, δεν υπάρχει στην πολιτική σκέψη του Κούμα, ο οποίος, παρεμπιπτόντως, θαύμαζε τον Καποδίστρια και αντιμετώπιζε την αντιπολίτευση στον Κυβερνήτη της Ελλάδας με αποτροπιασμό²⁰⁶. Ας επιστρέψουμε, όμως, στον Washington του Κούμα, ο οποίος παρουσιάζεται σαν ένας συντηρητικός επαναστάτης στην Ιστορία του. Πέραν των στρατιωτικών αρετών του Washington, ο Κούμας επιμένει και σ' άλλα στοιχεία της προσωπικότητας του, όπως η μετριοπάθεια του σε

²⁰³ Βλ. Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.12, σελ. 437-446.

²⁰⁴ Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.10, σελ. 4-11.

²⁰⁵ *Ο Απόλλων*, 26.8.1831, σελ. 6.

²⁰⁶ Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.12, σελ. 677, 736-744. Είναι ενδιαφέρον πως σε αυτές τις σελίδες ο Κούμας περιγράφει και τον Τύπο της εποχής στο ελληνικό κράτος.

σχέση με τους Γάλλους επαναστάτες²⁰⁷ -«ο Βάσιγκτων έκρινε την Γαλλικήν ελευθερίαν αφανισμόν της ευταξίας και ιδιοκτησίας²⁰⁸». Στο τέλος της αφήγησης του, όμως, εξαίρει τον Washington και για έναν άλλο λόγο. Την απελευθέρωση των σκλάβων του μετά το θάνατο του²⁰⁹. Έπειτα ο Κούμας, αφορμώμενος από το παράδειγμα του Washington, ομιλεί περί της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες : «Με όλα ταύτα επεκράτει εις την χώραν ταύτην της ελευθερίας, της οποίας οι κάτοικοι εσυνείθιζαν κατ' ολίγον να ομιλώσι περί της των Ευρωπαίων δουλείας, η σκλαβεία με το τερατωδέστατον και βαρβαρικώτατον είδος²¹⁰». Στο θέμα της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες θα επανέλθει και σ' άλλο σημείο της ιστορίας του, με τον ίδιο επικριτικό τόνο για την «πολυθρύλλητον» ελευθερία στις Ηνωμένες Πολιτείες, η οποία «ακόμη έως την σήμερον συγχωρεί να μεταχειρίζεται» τους Αφρικανούς ως «κτήνη²¹¹». Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ιστορία του Κούμα δεν είναι όμοιες με τη φανταστική «γη της επαγγελίας» του Κοραή. Ένας οπαδός της πεφωτισμένης απολυταρχίας²¹² κατάφερε να συλλάβει καλύτερα τις αντινομίες των Ηνωμένων Πολιτειών, σε αντίθεση με τους ρεπουμπλικανούς λογίους της Ελληνικής Επανάστασης.

²⁰⁷ Ας προσθέσουμε παρενθετικά, πως για τον Κούμα , όπως και για κάθε Ευρωπαίο διανοούμενο εκείνης της εποχής, η μεγάλη Επανάσταση, έστω και αν στέκεται κριτικά απέναντι της, είναι η Γαλλική. Της αφιερώνει όλο τον ενδέκατο τόμο του έργου του (560 σελίδες), όταν οι αναφορές στις επαναστάσεις της Αμερικής μετά βίας ξεπερνούν τις 100 σελίδες συνολικά.

²⁰⁸ Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.10, σελ. 48.

²⁰⁹ Βλ. Mary Thompson, *"The Only Unavoidable Subject of Regret": George Washington, Slavery, and the Enslaved Community at Mount Vernon*, University of Virginia Press, Σάρλοτσβιλ 2019.

²¹⁰ Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.10, σελ. 51.

²¹¹ Κούμας, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων...*, τ.12, σελ. 425.

²¹² «Η Ευρώπη, κυβερνωμένη από σοφούς Μονάρχους, ελπίζει να διατηρήση τον φωτισμόν της», στο ίδιο, σελ. 450.

2ο Κεφάλαιο : Η Αμερική στο Πρότυπο Βασίλειο

«Μόλις εξερράγη η Ελληνική επανάστασις και πτωχοί πολιτικών ιδεών οι τότε εν τοις πράγμασι και τοις στρατοπέδοις Έλληνες κατέφευγον με την φαντασίαν των εις την Αμερικήν, δια να δείξωσι τας αρχάς, από τας οποίας εκινούντο».

Αθανάσιος Πετσάλης (1841)

«Η ατμοπλοία μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης υπάρχει εν πλήρει κινήσει. Αι χειροτεχνίαι της άρκτου και αι βαμβakoφυτεΐαι του νότου βοηθούνται και προάγονται αμοιβαίως. Το εισόδημα δε του βάμβακος εν ταις ομοσπόνδοις πολιτείαις υπολογίζεται εις 10-12 εκατομ. κεντηταρίων».

Αναστάσιος Πολυζωΐδης (1859)

Με την έλευση του βασιλικού θεσμού στο νεότευκτο κράτος πολλά από τα ζητήματα που παρέμεναν ανοικτά κατά την διάρκεια της ελληνικής επανάστασης σταδιακά εκλείπουν. Οι συνθήκες είναι πλέον αρκετά διαφορετικές. Το εργαστήριο της επανάστασης που δημιούργησε ένα τεράστιο πεδίο πολιτικών δυνατοτήτων και προοπτικών για τους λογίους, κυρίως, δίνει τη θέση του στο *Πρότυπο Βασίλειο* και τη

*Μεγάλη Ιδέα*²¹³. Αυτές οι αλλαγές δεν θα μπορούσαν βεβαίως να μην επηρεάσουν και τους τρόπους με τους οποίους οι Έλληνες έβλεπαν και φαντάζονταν την Αμερική. Μερικές εισαγωγικές διαπιστώσεις είναι απαραίτητες.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, οι «δύο Αμερिकाί» έχουν τώρα αντικατασταθεί από την κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο Τύπος, οι λόγιοι και το αναγνωστικό κοινό ενδιαφέρονται κυρίως για τα τεκταινόμενα στις Ηνωμένες Πολιτείες, αφήνοντας περιθωριακό ρόλο στις υπόλοιπες χώρες της Αμερικής. Διαπίστωση δεύτερη. Η φαντασιακή «γη της επαγγελίας» του Κοραή συνεχίζει την παρουσία της και στο πρότυπο βασίλειο, χωρίς την ίδια ζέση πάντως και, κυρίως, με διαφορετικούς σκοπούς. Όπως είδαμε, οι λόγιοι της επανάστασης αντλούσαν ιδέες από τις επαναστάσεις της Αμερικής, και ιδίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες, με στόχο να νομιμοποιήσουν τις πολιτικές τους ιδέες και πρακτικές, οι οποίες είχαν στόχο τη θέσπιση μη μοναρχικού πολιτεύματος. Αντιθέτως, στο πρότυπο βασίλειο ορισμένοι καταφεύγουν στις Ηνωμένες Πολιτείες με στόχο να υποστηρίξουν το μοναρχικό πολίτευμα. Διαπίστωση τρίτη. Τώρα, οι Έλληνες διαβάζουν και μεταφράζουν όσα συμβαίνουν στις Ηνωμένες Πολιτείες, έχοντας τα μάτια τους στραμμένα στην Ευρώπη σε μεγαλύτερο βαθμό από την περίοδο της Επανάστασης. Διαπίστωση τελευταία. Το παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών συνεχίζει να χρησιμοποιείται από τους συντάκτες με στόχο να στιγματίσουν τα κακώς κείμενα στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Επί παραδείγματι, ο ανώνυμος συντάκτης του *Αιώνας* τονίζει πως η «Αρκτώα Αμερική» είναι το «το ευδαιμονέστερον Έθνος, επλούτισε και εδοξάσθη υπέρ παν άλλο έθνος δια μόνου του βιομηχανικού πνεύματος των κατοίκων της. Αυτή εγνώρισε...ότι δια να αποκατασταθή Έθνος ανεξάρτητον, πρέπει πρώτον να γίνει ηθικόν και βιομηχανικόν²¹⁴», κάτι που δεν πράττει το ελληνικό σύμφωνα με τον συντάκτη. Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρακολουθήσουμε τις μετατοπίσεις στον τρόπο πρόσληψης των Ηνωμένων Πολιτειών από τους Έλληνες.

²¹³ Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

²¹⁴ *Αιών*, 10.3.1840, σελ. 8.

Η μετάφραση του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών από τον Αθ. Πετσάλη

Όπως σημειώσαμε, το ενδιαφέρον για τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους πολιτικούς της θεσμούς μειώθηκε μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης και την εισαγωγή του βασιλικού θεσμού στο νεότευκτο κράτος. Πολλά από τα ερωτήματα που προσπάθησαν να απαντήσουν οι λόγιοι του εργαστηρίου της επανάστασης σχετικά με τη μορφή του πολιτεύματος είχαν πλέον κλείσει. Ωστόσο, υπήρχαν ακόμη κάποιοι

που έστρεφαν το βλέμμα τους στις Ηνωμένες Πολιτείες, για να αντλήσουν πολιτικές ιδέες και να τις μεταπλάσουν στις συνθήκες του Πρότυπου Βασιλείου. Ένας από αυτούς ήταν αναμφιβόλως και ο Αθανάσιος Πετσάλης με την έκδοση του βιβλίου του *Μετάφρασις του Κεντρικού Συντάγματος της Αμερικής μετά ιστορικής εισαγωγής και ερμηνείας των κυριωτέρων αρχών αυτού*²¹⁵.

Ο Αθανάσιος Πετσάλης καταγόταν από εύπορη οικογένεια της Ηπείρου. Μετά την πώληση της Πάργας από του Άγγλους στον Αλή Πασά κατέφυγε στα Επτάνησα, όπου σπούδασε στην Ιόνιο Ακαδημία. Κατά την διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης διετέλεσε γραμματέας του Λάζαρου Κουντουριώτη στην Ύδρα, ενώ μετά το τέλος της αγόρασε τρία μεγάλα τσιφλίκια στην περιοχή της Χαλκίδας. Στη Χαλκίδα, ο Πετσάλης είχε ενεργό πολιτικό ρόλο, καθώς έγινε γρήγορα «αρχηγός των παροικών» που είχαν εγκατασταθεί στη περιοχή μετά τη φυγή των Οθωμανών. Παράλληλα, ο ίδιος δικηγορούσε, και έγινε σύντομα ένας από τους σημαντικότερους νομικούς της εποχής. Τέλος, καθ' όλη την πορεία της ζωής του συμμετείχε στα πολιτικά πράγματα, τόσο ως συντάκτης της εφημερίδας *Ο Φίλος του Λαού*, όσο και ως πολιτικός σε διαφορές θέσεις²¹⁶. Μέρος της πολιτικής του δραστηριότητας, όπως σημειώνει και στον πρόλογο, ήταν και η μετάφραση του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών.

²¹⁵ Αθανάσιος Πετσάλης, *Μετάφρασις του Κεντρικού Συντάγματος της Αμερικής μετά ιστορικής εισαγωγής και ερμηνείας των κυριωτέρων αρχών αυτού*, Εκ της Φιλολάου Τυπογραφίας, Αθήνα 1841.

²¹⁶ Πληροφορίες για τον Πετσάλη αντλήσαμε από : Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «Μερικές εικόνες χωρίς κορνίζα», *Ο Κύκλος*, Αναμνηστικό τεύχος 2020, σελ. 5-6. Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του ...* σελ. 232-233 και 254. *Μητρώον Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών. 1822-1935*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1986, σελ. 39. Αθανάσιος Πετσάλης, *Συλλογή απάντων των νόμων, διαταγμάτων, διαταγών του στρατού του Βασιλείου της Ελλάδος, εγκυκλίων, οδηγιών και ειδοποιήσεων των Γραμματειών, συνθηκών της Ελλάδος μετά των άλλων εθνών, εν οίς προσετέθη και ο Οργανισμός της Χωροφυλακής κλπ : από του έτους 1833 μέχρι τέλους του 1840 / μετατυπωθέντων απαράλλακτως εκ των Β. εφημερίδων της Κυβερνήσεως, Δαπάνη του δικηγόρου Α. Πετσάλη*, Εκ της Φιλολάου τυπογραφίας, Αθήνα 1842. Επίσης, *Recueil des actes de la Société Archéologique d'Athènes des années 1837-1840*, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, Αθήνα 1840, σελ. 50. Για την πολιτική δραστηριότητα του Πετσάλη σύντομες πληροφορίες υπάρχουν και στο John A. Petropoulos,

Ο Πετσάλης άρχισε να μελετά το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών ήδη από το 1839. Αφορμή, για την μετάφραση και τον σχολιασμό του στην ελληνική γλώσσα αποτέλεσε και η εύρεση της μελέτης του «λίαν σοφού Αμερικανού» Joseph Story, η οποία είχε εκδοθεί το 1833²¹⁷. Ας σημειώσουμε εδώ, σχετικά με την κυκλοφορία των ιδεών, πως μόλις έξι χρόνια μετά την έκδοση του στη Βοστώνη, το βιβλίο του Story φθάνει στα χέρια ενός πολιτικού στο πρότυπο βασίλειο. Δείγμα, ενδεχομένως, των πολιτικών αναζητήσεων που είχε αφήσει η γενιά της Επανάστασης στην επόμενη. Αυτό, δε, που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι η αναφορά του Πετσάλη στη γενιά των λογίων της Επανάστασης.

Κατά την άποψη του, η προηγούμενη γενιά²¹⁸ μόνον «επιπολαίως» γνώριζε το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά : «Μόλις εξερράγη η Ελληνική επανάστασις και πτωχοί πολιτικών ιδεών οι τότε εν τοις πράγμασι και τοις στρατοπέδοις Έλληνες κατέφευγον με την φαντασίαν των εις την Αμερικήν, δια να δείξωσι τας αρχάς, από τας οποίας εκινούνται». Είναι ιδιαίτερα εύστοχη η χρησιμοποίηση από τον Πετσάλη της λέξης φαντασία», για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο προσέλαβαν τις Ηνωμένες Πολιτείες οι λόγιοι της Επανάστασης. Από τις παρατηρήσεις του δεν θα μπορούσε, βέβαια, να απουσιάζει η μορφή του Αναστάσιου Πολυζωΐδη, ο οποίος είχε επιχειρήσει πρώτος, όπως είδαμε

Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985 (1968), σελ. 598 και 604. Αν και, μάλλον εσφαλμένα, ο Πετσάλης κατατάσσεται στους μη έχοντες δυτική παιδεία, σελ. 753.

²¹⁷ Συγκεκριμένα ο Πετσάλης διάβασε το : Joseph Story, *Commentaries on the Constitution of the United States : with a preliminary review of the constitutional history of the colonies and states, before the adoption of the Constitution*, τ. 1-3, Hilliard, Gray, and company, Βοστώνη 1833. Ο Story ήταν μέλος τους Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών και καθηγητής στη Νομική σχολή του Harvard.

²¹⁸ Ενδεχομένως, κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί, γιατί τοποθετούμε τον Πολυζωΐδη και τον Πετσάλη σε διαφορετικές γενιές. Ιδίως αν σκεφτούμε πως και οι δυο γεννήθηκαν το ίδιο έτος, το 1802. Ωστόσο, η τοποθέτηση τους από μέρους μας σε διαφορετικές γενιές έχει να κάνει με τον χρόνο και το περιβάλλον που εκδόθηκαν τα βιβλία τους για τις Ηνωμένες Πολιτείες και όχι με την ηλικία τους. Είναι απολύτως διαφορετικό το διανοητικό και πολιτικό τοπίο στα 1824, όταν εκδίδει το βιβλίο του ο Πολυζωΐδης, από το 1841, όταν κυκλοφορεί το βιβλίο του Πετσάλη.

στο προηγούμενο κεφάλαιο, να μεταφράσει το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο Πετσάλης, αρχικά, θα εξάρει τη συμβολή της μετάφρασης του Πολυζωΐδη²¹⁹, αλλά εν συνεχεία θα εστιάσει στις αδυναμίες της. Στον ελλιπή σχολιασμό, δηλαδή, του Συντάγματος και στη μη μετάφραση ορισμένων σημείων του από τον Πολυζωΐδη.

Αντιθέτως, ο Πετσάλης διεκδικεί για το βιβλίο του δάφνες επιστημοσύνης : «κολακεύομαι να ειπώ ότι αυτό είναι το πρώτον εκδιδόμενον εις την γλώσσαν μας βιβλίον, εις το οποίον συζητούνται τα μεγαλύτερα ζητήματα της κοινωνικής επιστήμης». Παρά τον, αν μη τι άλλο, υπερβολικό ισχυρισμό του, το βιβλίο του όντως, διαφέρει σε αρκετές παραμέτρους από τις αντίστοιχες μελέτες κατά την περίοδο της επανάστασης, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν και ομοιότητες με αυτά τα βιβλία. Επί παραδείγματι, και ο Πετσάλης εκδηλώνει το θαυμασμό του για τις Ηνωμένες Πολιτείες και το Πολίτευμα τους²²⁰. Θεωρεί το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών το «πολυτιμότερον και υψηλότερον μνημείον του ανθρωπίνου νοός, άξιον να σπουδάζεται, ως ευαγγέλιον από τους λαούς²²¹».

Οι κυριότερες διαφορές του βιβλίου του σε σχέση με τα αντίστοιχα βιβλία που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης είναι, αφενός, το εύρος του και η έλλειψη αποσπασματικότητας. Αφετέρου, το γεγονός πως ο Πετσάλης, σε αντίθεση με τους λογίους της επανάστασης, δεν παρέλειψε να μεταφράσει και να αναφέρει και τα σημεία του συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών που αναγνώριζαν και νομιμοποιούσαν το θεσμό της δουλείας²²². Μάλιστα, πρέπει να σημειώσουμε πως

²¹⁹ «Ο Κύριος Πολυζωΐδης μεταφράζων αυτό προσέφερεν σημαντικήν εκδούλευσιν εις την πατρίδα του».

²²⁰ «Κατηγοητεύθην τοςούτον από την σοφήν δημιουργίαν του πολιτεύματος των φιλελευθέρων Αμερικανών».

²²¹ Όλα τα παραθέματα που έχουμε χρησιμοποιήσει έως τώρα προέρχονται από «Προλεγόμενα» του βιβλίου.

²²² Τα «τρία Πέμπτα εκ των λοιπών», δηλαδή οι Αφροαμερικανοί δούλοι, όπως και «Ουδείς συμφωνημένος δι' υπηρεσίαν ή εργασίαν ... δραπετεύων εις ετέραν, δύναται κατά συνέπειαν οποιουδήποτε νόμου ή κανονισμού ταύτης ν' αποφύγη τας υποχρεώσεις του, αλλά θέλει παραδίδεσθαι κατ' αίτησιν εις το άτομον, εις το οποίον οφείλεται ή εργασία ή η υπηρεσία», - το Σύνταγμα παρείχε εγγυήσεις στους δουλοκτήτες για την επιστροφή φυγάδων σκλάβων-εντοπίζονται στη μετάφραση του. Βλ. Πετσάλης, *Μετάφρασις του Κεντρικού Συντάγματος της Αμερικής...* σελ. 23 και 33.

ο Πετσάλης, κτηματίας ο ίδιος, δεν ασκεί ουδεμία κριτική στο θεσμό της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά εκδηλώνει το θαυμασμό του για την «ευδαιμονία» που επικρατεί εκεί.

Καταληκτικά, λοιπόν, το ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί είναι το εξής: γιατί ένας έλληνας πολιτικός και κτηματίας μεταφράζει και εκδίδει το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών στα 1841, στο πρότυπο βασίλειο. Ο Πετσάλης είχε κυρίως τρεις στόχους. Πρώτον, να συμβάλει στις πολιτικές συζητήσεις της εποχής. Δεύτερον, να τονίσει πως το ομοσπονδιακό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών θα μπορούσε να εφαρμοσθεί ως πολιτικό πρότυπο και από τους υπό Οθωμανική εξουσία Έλληνες σε πιθανή ένωση με την Ελλάδα. Τρίτον, μέσα από την παρουσίαση και τον σχολιασμό του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών ο ίδιος, έστω και έμμεσα, σχολιάζει και επικρίνει και τις κακοδαιμονίες του ελληνικού κράτους. Υπάρχει, όμως, και μια άλλη διάσταση, άκρως ενδιαφέρουσα, που απαιτεί περαιτέρω έρευνα από την κοινωνική ιστορία. Το γεγονός, δηλαδή, πως ένας κτηματίας μεταφράζει και εκδίδει ένα Σύνταγμα που αναγνωρίζει τη δουλεία. Αν είχαμε περισσότερες πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν στα τσιφλίκια του θα μπορούσαμε να φωτίσουμε αυτή τη διάσταση, σ' αυτό το σημείο, όμως, μόνον υποθέσεις εργασίας μπορούμε να κάνουμε.

Όσον αφορά την μετέπειτα πολιτική του πορεία, ο Πετσάλης θα λάβει μέρος στα γεγονότα της 3ής Σεπτεμβρίου για την παραχώρηση Συντάγματος²²³ και θα έχει σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της εποχής ως το θάνατο του²²⁴. Ακόμη και στα 1863 εντοπίζουμε αναφορές τους στις Ηνωμένες Πολιτείες²²⁵.

²²³ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η Μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Εκ του Τυπογραφείου της Μνημοσύνης, Αθήνα 1844 (1843), σελ. 119-120, 139, 151 και 181. Ο Σούτσος επίσης, ενθουσιάζοντας τα γραπτά της νεότητας του για τους δημοκρατικούς θεσμούς στις Ηνωμένες Πολιτείες αναφέρει πως : «Εις την χώραν του Ουαζιγκτόνους εδαφιλεύσατε γλυκυτάτους καρπούς και σήμερον εις την γενέτειραν γην αναθάλλετε». σελ. 73.

²²⁴ Επαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892 : μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών*, τ. 1-2, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση, Αθήνα 1892, τ. 1, σελ. 258 και 489. Τ. 2, σελ. 443.

Ηνωμένες Πολιτείες μέσω Γαλλίας : Η δημοκρατία του Tocqueville και ο «Βάσιγκτων» του Guizot στην Ελλάδα

Στα απόνερα της 3ης Σεπτεμβρίου θα κυκλοφορήσει στην ελληνική γλώσσα άλλο ένα σημαντικό βιβλίο για τις Ηνωμένες Πολιτείες, το έργο του Alexis de Tocqueville *Περὶ της Δημοκρατίας κατα την Αμερικήν*²²⁶ σε μετάφραση του Κωνσταντίνου Ηρακλείδη. Το βιβλίο του Tocqueville αποτέλεσε, ίσως, το σημαντικότερο βιβλίο για το πολιτικό σύστημα και την κοινωνία των Ηνωμένων Πολιτειών τον 19ο αιώνα και διαβάστηκε σε όλη την Ευρώπη. Την επίδραση του βιβλίου στην Ευρώπη σημειώνει και ο μεταφραστής στα προλεγόμενα του : «Το περί Δημοκρατίας κατά την Αμερικήν πόνημα του Κ. Αλεξίου Τοκβίλλου απέκτησε φήμη πολύκροτον καθ' όλον τον

²²⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, τ.3. Εκ του εθνικού τυπογραφείου, Αθήνα 1863, σελ. 329.

²²⁶ Alexis de Tocqueville , *Περὶ της Δημοκρατίας κατα την Αμερικήν* υπό Αλεξίου Τοκβίλλου, Δικηγόρου παρὰ τω εν Παρισίοις Εφετείῳ, μτφρ. Κωνσταντίνος Ηρακλείδης, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Γκαρπολά, Αθήνα 1846.

πολιτικών και φιλολογικών της Ευρώπης Κόσμον²²⁷». Η σύνδεση της μετάφρασης με το πολιτικό κλίμα που προέκυψε στο πρότυπο βασίλειο μετά τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου είναι, επίσης, εμφανής στα προλεγόμενα του Ηρακλείδη, καθώς θεωρεί πως το βιβλίο μπορεί να καταστεί ωφέλιμο για την «νυν δε και Συνταγματικήν Ελλάδα²²⁸».

Για το βιβλίο του Γάλλου αριστοκράτη στις Ηνωμένες Πολιτείες, μετά από το ταξίδι του για να μελετήσει το σωφρονιστικό τους σύστημα²²⁹, έχουν γραφτεί πολλά. Σε αντίθεση με παλαιότερες ερμηνείες, που έβλεπαν το βιβλίο ως ένα κατά βάση «αμερικανικό» κείμενο, ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του Lucien Jaume²³⁰, ο οποίος τόνισε πως το βιβλίο του Tocqueville είναι κυρίως ένα «γαλλικό» κείμενο. Με αυτό τον τρόπο, άλλωστε, κατανοεί τον Tocqueville και ο μεταφραστής του στην Ελλάδα του 1846. Στα προλεγόμενα του Ηρακλείδη οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν περιθωριακή θέση. Αυτό που τον απασχολεί κυρίως είναι οι πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα.

Αρχικά, ο Ηρακλείδης θα υπογραμμίσει πως το πόνημα του «Τοκβίλλου είναι η εντελεστέρα και ζωηροτέρα εικόν του πολιτεύματος των ηθών, των εθμίμων, και του δημοτικού και πολιτικού βίου των κατοίκων της Βορείου Αμερικής», εν συνεχεία, όμως, θα εστιάσει στο γεγονός που τον ενδιαφέρει περισσότερο, δηλαδή στην ολοένα αυξανόμενη τάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών προς τη δημοκρατία²³¹. Στόχος του μεταφραστή του Tocqueville είναι να τονίσει τους κινδύνους που ενέχει αυτή η τάση. Ο Ηρακλείδης διαβάσει και μεταφράζει τον «Τοκβίλλο», για να υποστηρίξει πως αυτή η τάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών πρέπει να συντελεστεί μέσω της μεταρρύθμισης και όχι μέσω της επανάστασης «οχλαγωγικών κινημάτων²³²», τα

²²⁷ Στο ίδιο, σελ. ά.

²²⁸ Στο ίδιο, σελ. β'.

²²⁹ Θυμίζουμε πως αναφορές στο σύστημα των φυλακών των Ηνωμένων Πολιτειών εντοπίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και στα άρθρα του Αλέξανδρου Σούτσου στο *Φίλο του Νόμου*.

²³⁰ Lucien Jaume, *Tocqueville : Les sources aristocratiques de la liberté*, Fayard, Παρίσι 2008.

²³¹ Tocqueville, *Περὶ της Δημοκρατίας κατα την Αμερικὴν ...* σελ. γ'.

²³² Στο ίδιο, σελ. δ'.

οποία έχουν στόχο να αποκτήσουν την ισότητα «δια της κτηνώδους βίας²³³». Η δημοκρατία πρέπει να έχει κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον Ηρακλείδη, για να μην καταντήσει έρμαιο στα χέρια του «όχλου». Ακολουθώντας τον Tocqueville, σημειώνει ότι η δημοκρατία πρέπει να είναι η δημοκρατία των «αρίστων» και μόνον των «αρίστων». Σε αντίθεση με τους λογίους της επανάστασης, οι οποίοι αντλούσαν από το πολιτειακό πρότυπο των Ηνωμένων Πολιτειών με στόχο να εξάρουν το δημοκρατικό πολίτευμα, ο Ηρακλείδης μέσα από την παρουσίαση της Αμερικής του «Τοκβίλλου²³⁴», επισημαίνει και τους κινδύνους που πηγάζουν από αυτό. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, λοιπόν, από «μια αφηρημένη δημοκρατική και ρεπουμπλικανική έννοια» στα χρόνια της επανάστασης, παρουσιάζονται τώρα από τον Ηρακλείδη με ζητούμενο την μετριοπάθεια. Λίγα χρόνια αργότερα, η μετριοπάθεια του Ηρακλείδη θα δώσει τη θέση της στον συντηρητισμό, μέσα από τη μετάφραση του βιβλίου του François Guizot για τον Washington.

Όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, οι ιδρυτικές μορφές της επανάστασης των Ηνωμένων Πολιτειών παρουσιάζονταν διαρκώς τόσο στον Τύπο, όσο και σε διάφορα βιβλία με τα λαμπρότερα χρώματα. Το φαινόμενο αυτό μειώνεται στις εφημερίδες του πρότυπου βασιλείου, αλλά συνεχίζεται σε κάποιο βαθμό στον κόσμο των βιβλίων. Το 1839, επί παραδείγματι θα εκδοθεί στη Σύρο ένα βιβλίο με τους *Βίους του Β. Φραγκλίνου και Α. Κοραή*²³⁵ - η έκδοση αυτή σίγουρα θα χαροποιούσε τον

²³³ Στο ίδιο, σελ. ί .

²³⁴ Αναφορές στην Αμερική του Tocqueville εντοπίζουμε και στις συζητήσεις της Β' Εθνικής Συνελεύσεως, Βλ. *Πρακτικά της Β' Εθνικής Συνελεύσεως, 10/04/1864 - 12/08/1864*, τ. 5., Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1864, σελ. 73-74.

²³⁵ Βλ. Α. Χ., *Βίοι του Β. Φραγκλίνου και Α. Κοραή, και η επιστήμη του καλού Ριχάρδου : Διά τους ελληνικούς παίδας*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1839. Το βιβλίο θα επανεκδοθεί τέσσερα χρόνια αργότερα, αυτή τη φορά, όμως, χωρίς τη βιογραφία του Κοραή : *Βίος του Βενιαμίν Φραγκλίνου και Η Επιστήμη του καλού Ριχάρδου. Δια τους παίδας των Ελλήνων*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1843. Αξίζει να σταθούμε λίγο στη μορφή του εκδότη Γεωργίου Πολυμέρη, ο οποίος είχε σπουδάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 1820 και εν συνεχεία επέστρεψε στην Ελλάδα το 1831. Ο Πολυμέρης εκτιμούσε ιδιαίτερα το Αδαμάντιο Κοραή, του οποίου τα *Προλεγόμενα* προσπάθησε να εκδώσει ανεπιτυχώς. Συνέγραψε, επίσης, και ένα αγγλοελληνικό λεξικό αφιερωμένο στον Edward Everett. Βλ. Λουκία Δρούλια, «Γεώργιος Πολυμέρης», στο

Κοραή- ενώ το 1856 ο Νικόλαος Δραγούμης θα μεταφράσει και αυτός μια βιογραφία του «*Γεωργίου Ουασινγκτόνος*²³⁶», με σκοπό να προσφέρει στους νέους ένα υπόδειγμα «ιδιωτικής και δημόσιας αρετής²³⁷». Δίχως αμφιβολία, όμως, ο Washington του Guizot, που μετέφρασε το 1852 ο Παναγιώτης Ι. Χαλικιόπουλος²³⁸, αποτελεί το σπουδαιότερο βιβλίο.

Η διαδρομή του Χαλικιόπουλου είναι εν πολλοίς παρόμοια με αυτή του Πετσάλη, που συναντήσαμε στην πρώτη ενότητα, καθώς και αυτός σπούδασε νομικά στην Ιόνιο Ακαδημία, ενώ με την επιστροφή του στο νεότευκτο κράτος απέκτησε κτηματική περιουσία στην Πελοπόννησο. Επίσης, ήταν εκδότης της εφημερίδας *Καρτερία*²³⁹ και συμμετείχε στην πολιτική ζωή της εποχής. Αρχικά, ως πληρεξούσιος της Γαστούνης στην Εθνοσυνέλευση του 1843 και μετέπειτα σε διάφορες πολιτικές θέσεις. Τέλος, ο Χαλικιόπουλος ήταν ενεργός και στα πνευματικά δρώμενα της εποχής ως μεταφραστής ποικίλων έργων²⁴⁰.

Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ... τ.3, σελ. 530-532. Επίσης, Γεωργιος Πολυμέρης, *Λεξικόν Αγγλοελληνικόν: Συνταχθέν και εκδοθέν προς χρήσιν των σπουδάζοντων την αγγλικήν γλώσσαν*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1854.

²³⁶ American Sunday School Union, *Βίος Γεωργίου Ουασινγκτόνος : πόνημα ηθικώτατον*, μτφρ. Νικόλαος Δραγούμης, Τύποις Λάζαρου Δ. Βιλαρά, Αθήνα 1863 (1856). Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα 1832.

²³⁷ Στο ίδιο, σελ. ζ'. Ο θαυμασμός του Δραγούμη εκδηλώνεται με μια σειρά χαρακτηρισμών του προς το πρόσωπο του Washington. Αναφέρουμε ενδεικτικά : «Σωτήρ, θεμελιωτής και νομοθέτης, ελευθερωτής, θαυμαστός εκείνος πολίτης του νέου κόσμου».

²³⁸ Francois Guizot, *Γυιζώτου Βάσιγκτων : Εκ του Γαλλικού μετά τινων προχείρων σημειώσεων περί των ελληνικών πραγμάτων*, μτφρ. Π. Ι. Χαλικιόπουλος, Εκ της τυπογραφίας Μ. Γεωργιάδου, Πάτρα 1852.

²³⁹ Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου : 1790-1900*, τ. 1., Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σελ. 75-76.

²⁴⁰ Πληροφορίες για τον Χαλικιόπουλο αντλήσαμε από : *Μητρώον Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών ...* σελ. 40. Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο Εθνικό Κράτος ...* σελ. 123. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση ...* σελ. 712. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού ...* τ. 1, σελ. 449 και 516. Τέλος, , Τρύφων Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα, ήτοι ιστορία της μεσοβασιλείας και της βασιλείας Γεωργίου του Α, 1862-1898*, Εκδοτικών κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη , Αθήνα 1898, σελ. 302.

Μέρος της μεταφραστικής αλλά και πολιτικής του δραστηριότητας αποτέλεσε και το βιβλίο του Guizot για τον Washington. Η περίπτωση του Χαλικιόπουλου, ωστόσο, είναι ιδιαίτερη. Συνήθως οι μεταφραστές των βιβλίων, που μας έχουν απασχολήσει έως τώρα στην εργασία μας, επέλεξαν τον πρόλογο ή τις υποσημειώσεις για να επέμβουν και να σχολιάσουν ακροθιγώς την παρούσα πολιτική κατάσταση κάθε εποχής. Αντιθέτως, ο Χαλικιόπουλος επιλέγει να προσθέσει στο τέλος της μετάφρασης του μακροσκελές σημειώσεις (άνω των 100 σελίδων) *περί των ελληνικών πραγμάτων*. Ο μεταφραστής σε αρκετά σημεία ακολουθεί τον Washington του Guizot, ενώ σε άλλα ξεφεύγει τελείως από το κείμενο και μας παρουσιάζει τον δικό του Washington, προσαρμοσμένο πλήρως στις πολιτικές πραγματικότητες του καιρού του.

Ο Washington του Guizot, όπως και η δημοκρατία στην Αμερική του Tocqueville, στόχευε κυρίως στη γαλλική πολιτική ζωή. Ο Guizot ζωγράφισε τον πρώτο πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών ως ένα μετριοπαθή και συντηρητικό πολιτικό, ο οποίος αποστρεφόταν μετά βδελυγμίας τις ακρότητες της δημοκρατίας²⁴¹. Κύριο χαρακτηριστικό του ήταν πως υπήρξε μετριοπαθής και ιδρυτής ενός έθνους. Με αυτόν τρόπο, άλλωστε, οικειοποιείται τη μορφή του Washington και ο Χαλικιόπουλος. Ο Washington γι' αυτόν διέθετε όλες τις αρετές ενός «συνταγματικού μονάρχη». Στις *σημειώσεις* του παρατηρεί πως από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης «ο λαός» είχε «την ανάγκην ενός αρχηγού, ενός άρχοντος ανωτάτου, ενός πατρός, ενός σωτήρος, σταθερού, διαρκούς, διαδοχικού, αιώνιου²⁴²», όπως ο Washington. Εν συνεχεία, σε ορισμένες περιπτώσεις χωρίς λεπτότητα, στέκεται σε σημεία του πολιτικού βίου του Washington και τα αντιπαραθέτει με τις πρακτικές των ελλήνων πολιτικών. Ο Washington που σχεδίασε η φαντασία του Χαλικιόπουλου μας μιλά για την φορολογία στο ελληνικό κράτος, την οργάνωση του στρατού, τους πολιτικούς της εποχής, τις διπλωματικές σχέσεις με τις ξένες δυνάμεις και, κυρίως, αντιπαθεί σφόδρα τον Κωλέττη και τους πολιτικούς του επιγόνους²⁴³.

²⁴¹ Για τον Washington του Guizot βλ. Körner, *America in Italy...* σελ. 75-76. Επίσης, Charlotte A. Lerg, «Transatlantic George Washington: Continental Liberal Historians in Search of a Hero, 1830–1848», στο Charlotte A. Lerg - Heléna Tóth (επιμ.), *Transatlantic Revolutionary Cultures, 1789-1861*, Brill, Λέιντεν 2017, σελ. 169-190.

²⁴² Guizot, *Γυιζώτου Βάσιγκτων ...* σελ. 267.

²⁴³ Στο ίδιο, σελ. 205-206, 218-219, 227, 235, 263.

Η μετάφραση του βιβλίου του Guizot για τον Washington στην Ελλάδα του 1852, ίσως σχετίζεται και με την εμπάθεια του μεταφραστή για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής, όπως διαφαίνεται στις σημειώσεις του. Ας μην λησμονούμε πως βρισκόμαστε μόλις δύο χρόνια μετά τα Παρκερικά. Αντιθέτως, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν επηρεάζουν τις τύχες του πρότυπου βασιλείου, ως εκ τούτου αντιμετωπίζονται με συμπάθεια. Αυτό, όμως, που καθιστά ενδιαφέρουσα την περίπτωση του Χαλικιόπουλου είναι άλλο. Είναι ο πρώτος έλληνας λόγιος που στρέφεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, μέσω της μετάφρασης του έργου του Guizot, έχοντας ως στόχο την υποστήριξη του μοναρχικού πολιτεύματος²⁴⁴. Σε αντίθεση με τους λογίους της επανάστασης, για τους οποίους οι αναφορές στις Ηνωμένες Πολιτείες συνοδεύονταν και από σχόλια υπέρ του αβασίλευτου πολιτεύματος. Σε διάστημα περίπου είκοσι ετών από την λήξη της επανάστασης οι μετατοπίσεις που έχουν συντελεστεί στους τρόπους που οι Έλληνες διάβαζαν τις Ηνωμένες Πολιτείες είναι πλέον ορατές. Ενδεικτική των αλλαγών αυτών είναι και η Αμερική του ώριμου Πολυζωΐδη, που θα συναντήσουμε στην επόμενη ενότητα.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 198.

Τα Γεωγραφικά του ώριμου Πολυζωΐδη και η Αμερική

Στην παρούσα εργασία συναντήσαμε τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη, αρχικά, στο Μεσολόγγι ως μεταφραστή του Συντάγματος και της Διακήρυξης των Ηνωμένων Πολιτειών. Εν συνεχεία, στην Ύδρα, είδαμε τη σκληρή κριτική που ασκούσε στον Κυβερνήτη της Ελλάδας από την εφημερίδα του *Ο Απόλλων*. Έκτοτε, μεσολάβησαν πολλά. Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη και την παύση της έκδοσης της εφημερίδας ο Πολυζωΐδης συμμετείχε στο δημόσιο βίο τόσο ως πολιτικός, όσο και ως λόγιος. Με σημαντικότερη και πιο γνωστή στιγμή τη στάση του στη δική του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα. Παράλληλα, ο Πολυζωΐδης συνέχισε τη συγγραφική του δραστηριότητα με μια σειρά έργων. Ένα από αυτά ήταν και το δίτομο *Τα Γεωγραφικά*²⁴⁵, το οποίο εκδόθηκε το 1859. Σε αυτό το έργο, μεταξύ άλλων, ο ώριμος πλέον Πολυζωΐδης (57 ετών) καταπιάνεται και με ένα θέμα που, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, τον απασχόλησε κατά τη νεότητα του στην

²⁴⁵ Αναστάσιος Πολυζωΐδης, *Τα Γεωγραφικά κατά το ενεστώδες και παρελθόν : Συγκριτικώς, ως επι το πολύ, και εν συναφεία μετά της Ιστορίας των Εθνών / Συνταχθέντα προς χρήσιν της μαθητευομένης Ελληνικής νεολαίας και παντός φιλομαθούς*, τ. 1-2, Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, Αθήνα 1859.

επαναστατημένη Ελλάδα, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς της.

Η περίπτωση του είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα. Μελετώντας τους τρόπους που παρουσιάζονται οι Ηνωμένες Πολιτείες από τον ώριμο Πολυζωΐδη, μπορούμε να εντοπίσουμε τις αλλαγές στους τρόπους πρόσληψης τους από μια μερίδα της λογιόσύνης της εποχής. Ιδίως από έναν συγγραφέα που κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης είχε στρέψει το βλέμμα του πέραν του Ωκεανού. Για τον νεαρό Πολυζωΐδη, όπως και για αρκετούς άλλους λογίους στο εργαστήριο της επανάστασης, οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν κυρίως «μια αφηρημένη δημοκρατική και ρεπουμπλικανική έννοια». Αυτή η εικόνα των Ηνωμένων Πολιτειών, όμως, δεν παρέμεινε σταθερή, όπως θα δούμε στην παρούσα ενότητα. Όψεις της κοινωνίας των Ηνωμένων Πολιτειών που απουσίαζαν από την εικόνα που είχε σχεδιάσει η φαντασία του στη νεότητα του κάνουν την εμφάνιση τους στα *Γεωγραφικά*. Επί παραδείγματι ο θεσμός της δουλείας, για τον οποίο ο νεαρός Πολυζωΐδης δεν είχε τίποτα να πει την περίοδο της ελληνικής επανάστασης, είναι πλέον ορατός. Ο ενθουσιασμός της δεκαετίας του 1820 για τις Ηνωμένες Πολιτείες έχει δώσει πλέον τη θέση του σε μια πιο νηφάλια αποτίμηση των θεσμών και της ιστορίας τους.

Αναφερόμαστε στους θεσμούς και στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς, όπως σημειώνει ο Πολυζωΐδης στον πρόλογο των *Γεωγραφικών*, στόχος του ήταν να ενώσει «την Ιστορίαν μετά της Γεωγραφίας», λόγω «της παντελούς ελλείψεως περί Πολιτειογραφίας συγγραμάτων²⁴⁶». Πράγματι, το βιβλίο του, σε αντίθεση με άλλα βιβλία γεωγραφίας, επεκτείνεται και σε θέματα ιστορίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, δε, αυτά τα θέματα καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της πραγμάτευσης του εν συγκρίσει προς τις απλές γεωγραφικές εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες. Μέσα από την παρουσίαση αυτών των θεμάτων διαφαίνονται και οι πολιτικές απόψεις του. Η προτίμηση του, φερ' ειπείν, για τη Μεγάλη Βρετανία και το πολίτευμα της είναι έκδηλη σε κάθε σημείο του βιβλίου.

Υπό αυτό το πρίσμα, άλλωστε, εκδηλώνει και το θαυμασμό του για τις Ηνωμένες Πολιτείες σε αντίθεση με τις χώρες της Λατινικής Αμερικής : «Αγγλοδημοκρατικός είναι ο θεμελιώδης χαρακτήρ των Αγγλαμερικανών. Οι νόμοι αυτών και αι αστυακαί

²⁴⁶ Πολυζωΐδης, *Τα Γεωγραφικά*, τ. 1., σελ. ιζ'.

και πολιτικά σχέσεις επήγασαν εκ των Αγγλικών. Η Αγγλική γλώσσα είναι η επικρατούσα, και ως προς την βιομηχανία και το εμπόριον πάσα η βορεία Αμερική συναμιλλάται προς την μητρόπολιν²⁴⁷». Η εκτίμηση του για την Αγγλία φθάνει σε ακραία σημεία, όταν πραγματεύεται την κατάκτηση της Αμερικής από τους Ευρωπαίους. Κατά τον Πολυζωΐδη οι Ισπανοί, «υπό της φιλοχρηματίας και φιλαρχίας ελαυνόμενοι», κατέστρεψαν τις κοινότητες των ιθαγενών, διέδωσαν τη δουλεία και γενικά δεν δημιούργησαν τίποτε άξιο αναφοράς στις αποικίες τους στην Αμερική. Αντιθέτως, η Μεγάλη Βρετανία στις αποικίες της διέδωσε την «Αγγλική καλλιέργεια και τον Αγγλικό Πολιτισμό».

Παρά τα αρνητικά σχόλια για την δράση των Ισπανών στην Αμερική ο συγγραφέας τους κατατάσσει, τελικά, στην κατηγορία των «Λευκών Ευρωπαίων», οι οποίοι υπερείχαν στην «πολεμική εμπειρία και στον πολιτισμό» από τους «ιθαγενείς» και τους «μαύρους Αιθίοπες». Οι «Λευκοί Ευρωπαίοι», κατά τον Πολυζωΐδη, είναι οι κυρίαρχοι της Αμερικής, «εξαιρουμένης της Αιθιοπικής πολιτείας Αϊτής²⁴⁸». Ο τρόπος που αντιμετωπίζει την Αϊτή είναι ενδεικτικός για το πώς έβλεπαν την πρώτη επιτυχημένη επανάσταση σκλάβων ευρωπαίοι φιλελεύθεροι στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Για τον Πολυζωΐδη η επανάσταση της Αϊτής ήταν μια «φονική επανάστασις των Μαύρων κατά των λευκών υπό τον Τουσσαίντιον Λουβερούρον», αρχικά, τον οποίο διαδέχθηκαν εν συνεχεία και άλλοι «Τύραννοι²⁴⁹». Το ζήτημα της δουλείας δεν θίγεται καθόλου στην επανάσταση της Αϊτής. Αντ' αυτού, ο Πολυζωΐδης βλέπει την επανάσταση μόνον ως μια σύγκρουση μεταξύ «λευκών» και «μαύρων», της οποίας τα θύματα είναι οι «λευκοί». Αυτό συνδέεται, βεβαίως, με την αντίληψη του Πολυζωΐδη, που ήταν του συρμού στον καιρό του για τους ευρωπαίους λογίους, πως η απελευθέρωση των σκλάβων πρέπει να είναι αποκλειστικά έργο των «φωτισμένων ευρωπαίων». Επί παραδείγματι, εστιάζει στο «γενναίο» παράδειγμα της Αγγλίας να καταργήσει την δουλεία στις αποικίες της, αν και εκφράζει αμφιβολίες για τις δυνατότητες αυτού του εγχειρήματος να βρει μιμητές, επειδή θεωρεί πως

²⁴⁷ Πολυζωΐδης, *Τα Γεωγραφικά*, τ. 2., σελ. 679.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 660.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 711. Πάρα ταύτα, φαίνεται να συμπαθεί τον Boyer. Η αποτίμηση του για την ιστορία της Αϊτής είναι, αν μη τι άλλο, συντηρητική ιδίως αν συγκριθεί με παλαιότερες αναφορές άλλων ελλήνων λογίων την περίοδο της επανάστασης για την Αϊτή αλλά ακόμη και με αναφορές του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα, όπως θα δούμε παρακάτω.

υπάρχει ακόμη μεγάλη ζήτηση για σκλάβους στο δυτικό ημισφαίριο και ιδίως στις Ηνωμένες Πολιτείες²⁵⁰.

Η αναφορά του ώριμου Πολυζωΐδη στην τεράστια ζήτηση σκλάβων στις Ηνωμένες Πολιτείες ενδεχομένως ξαφνιάζει. Ένας λόγιος, για τον οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες αποτέλεσαν πηγή πολιτική έμπνευσης κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, περιγραφεί, στα 1859, αυτή τη χώρα με διαφορετικό τρόπο. Απέχουμε αρκετά πλέον από «γη της επαγγελίας» του Κοραή. Η θετική περιγραφή των πολιτειακών²⁵¹ και εκπαιδευτικών θεσμών, αλλά και των οικονομικών επιτευγμάτων των Ηνωμένων Πολιτειών ενυπάρχει ακόμη στην αφήγηση του, χωρίς το ίδιο πάθος, βέβαια, με τα γραπτά της νεότητας του. Δίπλα σ' αυτά, όμως, δεσπόζει τώρα και το «περί δούλων ζήτημα»²⁵², το οποίο εντοπίζεται διαρκώς σε όλη την αφήγηση του για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ας μην λησμονούμε πως την περίοδο που γράφει τα *Γεωγραφικά* ο Πολυζωΐδης, η πολιτική σκηνή των Ηνωμένων Πολιτειών έχει μετατραπεί σε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των οπαδών της κατάργησης της δουλείας από τη μια μεριά, και των υποστηρικτών της συνέχισης και επέκτασης της από την άλλη. Βρισκόμαστε μόλις δύο χρόνια πριν την έναρξη του εμφυλίου πολέμου. Ο Πολυζωΐδης, όπως διαφαίνεται στην αφήγηση του, παρακολουθούσε αυτές τις εξελίξεις μέσω του ευρωπαϊκού Τύπου. Ο διχασμός μεταξύ Βορρά και Νότου για το ζήτημα της δουλείας έχει πρωτεύουσα θέση στα *Γεωγραφικά*²⁵³.

Αυτός ο διχασμός γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτός από τον τρόπο παρουσίασης των πολιτειών από τον Πολυζωΐδη. Ο συγγραφέας επιλέγει να ταξινομήσει τις πολιτείες με τον εξής τρόπο : Πολιτείες «άνευ δούλων» (οι πολιτείες του Βορρά) και πολιτείες «περιεκτικά δούλων» (οι πολιτείες του Νότου). Η ταξινόμηση αυτή δεν είναι άσχετη

²⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 712. Βλ. επίσης, σχετικά με τους Ευρωπαίους και την κατάργηση της δουλείας, *Τα Γεωγραφικά*, τ. 1., σελ. 393.

²⁵¹ Ο ώριμος Πολυζωΐδης αναφέρεται πλέον και στην αναγνώριση της δουλείας από τους πολιτειακούς θεσμούς των Ηνωμένων Πολιτειών : «Οι αντιπρόσωποι της Βουλής εκλέγονται κατά παν 2 έτος. Ο δε αριθμός αυτών κανονίζεται κατά τον πληθυσμόν, εκλεγόμενου ενός επί 70.000 ψυχών, μεταξύ των οποίων 5 δούλοι ισχύουσι αντί 3 ελευθέρων», Πολυζωΐδης, *Τα Γεωγραφικά*, τ. 2., σελ. 686.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. 703.

²⁵³ «Η αντίθεση μεταξύ του βορείου και νοτίου ημισέως υπάρχει πάντοτε προφανής και εις το μέλλον εδύνατο να ήνε επικίνδυνος». Στο ίδιο, σελ. 680.

με την εκτίμηση του συγγραφέα για τις πολιτείες του Βορρά²⁵⁴, στις οποίες αφιερώνει μεγάλο μέρος της αφήγησης του σε αντίθεση με τις πολιτείες του Νότου, όπου είναι εξαιρετικά συνοπτικός αλλά και εύστοχος. Επί παραδείγματι, χαρακτηρίζει την πολιτεία της Νέας Υόρκης «πρωτεύουσα όλων των ομόσπονδων πολιτειών», λόγω του εμπορίου και της «ευπορίας» της και διαφόρων άλλων επιτευγμάτων, ενώ για την Νότια Καρολίνα, που τη συναντήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας, θα σημειώσει απλά πως είναι «η μόνη πολιτεία, όπου ο αριθμός των δούλων υπερέρχει του των λευκών²⁵⁵». Η εκτίμηση του για τις Πολιτείες του Βορρά δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει και την οικονομική σημασία του Νότου. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, σε ένα εξαιρετικό σχόλιο για την πολιτική οικονομία της εποχής, «Η ατμοπλοία μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης υπάρχει εν πλήρει κινήσει. Αι χειροτεχνίαί της άρκτου και αι βαμβακοφυτεΐαι του νότου βοηθούνται και προάγονται αμοιβαίως. Το εισόδημα δε του βάμβακος εν ταις ομοσπόνδοις πολιτείαις υπολογίζεται εις 10-12 εκατομ. κεντηταρίων²⁵⁶». Στα γραπτά της νεότητας του ο «Νέος Κόσμος» ήταν προορισμένος να συμβάλλει στην απαγκίστρωση του παλαιού από την πολιτική τυραννία μέσω των ιδεών περί ελευθερίας. Αντιθέτως, σε αυτό το έργο της ωριμότητας του οι Ηνωμένες Πολιτείες τροφοδοτούν την Ευρώπη κυρίως με βαμβάκι.

Καταληκτικά, λοιπόν, είναι βάσιμο να υποθέσουμε ότι στην περίπτωση του Πολυζωΐδη εντοπίζονται αρκετές από τις μετατοπίσεις στο βλέμμα των ελλήνων λογίων για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η εικόνα που ζωγραφίζει στα γι' αυτές στα *Γεωγραφικά* του απέχει πολύ από την εικόνα που είχε δημιουργήσει στο εργαστήριο της επανάστασης. Η ελευθερία στις Ηνωμένες Πολιτείες βαδίζει πλέον μαζί με τους δούλους στο βασίλειο του βαμβακιού. Αυτό, δε, που πρέπει να κρατήσουμε, τέλος, είναι το γεγονός πως ο Πολυζωΐδης, σε αντίθεση με άλλους έλληνες λογίους, δεν στάθηκε ιδιαίτερα κριτικός στο ζήτημα της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπήρξαν εξόχως κριτικές φωνές από έλληνες λογίους για το ζήτημα της δουλείας, τόσο εντός του ελληνικού κράτους όσο και εκτός. Αφορμή για τις φωνές αυτές, μεταξύ άλλων, υπήρξε η έκδοση ενός βιβλίου, το οποίο από το ένα

²⁵⁴ Βλ. επί παραδείγματι, τις θετικές αναφορές στα επιτεύγματα του Βορρά σε αντίθεση με αυτά των Νότου, στο ίδιο, σελ. 678.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 690-691.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 682.

ημισφαίριο «εισορμά εις το άλλο. Τας εκδόσεις αυτού παρακολουθούσι ποταμός δακρύων και εκρήξεις χειροκροτήσεων²⁵⁷».

3ο Κεφάλαιο : Η άλλη Αμερική. Απεικονίσεις της δουλείας και του εμφυλίου πολέμου

«Το σύστημα της δουλείας και αυτοί οι δεσπότες...θεωρούσι καθήκον των να εκπολιτίσωσι και εκχριστιανίσωσιν αυτούς... συνεισφέροντες αποτελεσματικώτατα εις τον εκπολιτισμόν και τον χριστιανισμόν της μεγάλης ταύτης φυλής των Αιθιοπών».

Αστήρ της Ανατολής (10.9.1860)²⁵⁸

²⁵⁷ Βλ. «Η καλύβη του Θωμά. Υπό της Κ. Αριέττης Βηχέρης Στόβης», *Ευτέρπη*, 1.1.1855, σελ. 122.

²⁵⁸ Η εφημερίδα ασκούσε κριτική στο περιεχόμενο του βιβλίου της Harriet Beecher Stowe, θεωρώντας πως αντιμετωπίζει με εμπάθεια το θεσμό της δουλείας και τους δουλοκτήτες.

«Ας διδαχθώσιν λοιπόν μίαν φοράν ακόμη οι ασεβείς δολοφόνοι των εθνών και του Λίγκολνος, ας διδαχθώσιν ότι, η των εθνών ιδέα δεν νικάται, αλλά νικώσιν. Αιωνία η μνήμη του μεγάλου πολίτου της ανθρωπότητας. Ζήτωσαν η Αμερική και η Ελλάδα».

Ε. Ιωαννίδης (18.4.1865)

Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1850 αλλά κυρίως με την έναρξη της επόμενης η φαντασιακή «γη της επαγγελίας» του Κοραή αμφισβητείται εντόνως και από τους Έλληνες. Η αμφισβήτηση αυτή προέρχεται, αρχικά, από την παρουσίαση του θεσμού της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι εκδόσεις και οι ειδήσεις για το καθεστώς της δουλείας αυξάνονται. Επί παραδείγματι, σε ένα ελληνικό έντυπο του 1861, ο αναγνώστης μπορούσε να συναντήσει ειδήσεις για τις δημοπρασίες δούλων στις Ηνωμένες Πολιτείες, για την αγριότητα με την οποία οι ιδιοκτήτες τους προσπαθούσαν να συλλάβουν τους δραπετές σκλάβους και να τους επαναφέρουν πίσω στο Βασίλειο του Βαμβακιού. Σε αντίθεση με τα δύο προηγούμενα κεφάλαια τα μαστίγια κάνουν, επιτέλους, την εμφάνιση τους στους λόγους περί Ηνωμένων

Πολιτειών²⁵⁹. Η «γη της επαγγελίας» έρχεται αντιμέτωπη με τη γη της «βαρβαρότητας»²⁶⁰. Αυτό το φαινόμενο δεν είναι ελληνικό, ανάλογες μετατοπίσεις στον τρόπο πρόσληψης των Ηνωμένων Πολιτειών έχει εντοπίσει η έρευνα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως η Ιταλία²⁶¹. Αυτές τις αλλαγές θα παρακολουθήσουμε στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου.

Επίσης, η αμφισβήτηση για τις Ηνωμένες Πολιτείες θα προέλθει και από την έναρξη του εμφυλίου πολέμου. Παρά το γεγονός πως το ίδιο διάστημα το ελληνικό κράτος συνταράσσεται από το αντιοθωνικό κίνημα που ανατρέπει, τελικά, τον Όθωνα, τις εργασίες της Β' Εθνοσυνέλευσης, αλληπάλληλες αλλαγές κυβερνήσεων, την αναγόρευση του Γεωργίου ως βασιλιά των Ελλήνων και την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, ορισμένοι λόγιοι και δημοσιογράφοι θα βρουν την ευκαιρία για να σχολιάσουν τις εξελίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μάλιστα, κάποιοι θα δουν τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο ως αποτέλεσμα του δημοκρατικού πολιτεύματος και της έλλειψης μονάρχη. Βέβαια, οι Έλληνες που βρίσκονταν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους θα παρακολουθήσουν με μεγαλύτερη αφοσίωση και ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο. Στο δεύτερο μέρος θα αναλύσουμε τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους διαβάστηκε στην Ελλάδα ο εμφύλιος πόλεμος των Ηνωμένων Πολιτειών.

²⁵⁹ Βλ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 11.4. 1861, σελ. 1636-1637. Το έντυπο αναδημοσιεύει την είδηση της δολοφονίας μια σκλάβας από τον ιδιοκτήτη της : «Ούτος μαστιγώσας αυτήν δια ράβδου έως ου κατεθραύσθη παρήτησεν αυτήν ημιθανή ... ευρέθη αποθαμένη μετ' ου πολύ. Γενομένης αυτοψίας ευρέθη η ράχis αυτής από του λαιμού έως κάτω μια όλη πληγή, και οι δύο αυτής πνεύμονες και το ήπαρ καιρίως βεβλαμένα, ένεκα της μαστιγώσεως».

²⁶⁰ Axel Körner, «Barbarous America», στο *America Imagined ...* σελ. 125-147.

²⁶¹ Axel Körner, «Uncle Tom on the Ballet Stage: Italy's Barbarous America, 1850–1900», *The Journal of Modern History*, 83/4 (2011).

Η καλύβη του Θωμά στην ελληνική γλώσσα και η συζήτηση για τη δουλεία

Το βιβλίο της Harriet Beecher Stowe *Uncle Tom's Cabin* αποτέλεσε αναμφισβήτως ισχυρό έρεισμα για την ανάδειξη του ζητήματος της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το βιβλίο γνώρισε τεράστια εκδοτική επιτυχία και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Όπως παρατηρούσε, χαρακτηριστικά, ο συντάκτης του περιοδικού *Ευτέρπη*, το 1855, «Η Καλύβη του γερό Θωμά κατέπληττεν ολόκληρον την Ευρώπη, αφού πρώτον συνεκίνησε την Αμερικήν²⁶²». Πράγματι, το βιβλίο γνώρισε

²⁶² Στο ίδιο, σελ. 121.

περισσότερες από εξήντα μεταφράσεις σε διάφορες γλώσσες, ενώ σε διάστημα ενός έτους από την έκδοση του πούλησε πάνω από τριακόσιες χιλιάδες αντίτυπα στις Ηνωμένες Πολιτείες και ένα εκατομμύριο αντίτυπα στη Μεγάλη Βρετανία²⁶³. Μεταφράσεις του βιβλίου εντοπίζονται σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, σχεδόν αμέσως μετά την έκδοσή του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενδεικτικά, *Η καλύβη του Θωμά* έκανε την εμφάνισή της στο Βερολίνο, στη Λειψία, στη Βαρκελώνη, στη Μαδρίτη, στο Παρίσι, στο Λονδίνο, στη Βαρσοβία, στη Λιουμπλιάνα, στην Αγία Πετρούπολη, στην Πέστη, στην Κοπεγχάγη και, βέβαια, στην Αθήνα, όπως θα δούμε σε λίγο²⁶⁴.

Η συγγραφέας του πολύ γρήγορα έγινε μια παγκοσμίου φήμης προσωπικότητα και *Η καλύβη του Θωμά* ένα βιβλίο που διαβάστηκε στην Ευρώπη με ποικίλους τρόπους. Κυρίως, όμως, διαβάστηκε ως ένα βιβλίο που μιλούσε για την «απελευθέρωση των λαών»²⁶⁵. Στην Ιταλία, επί παραδείγματι, το βιβλίο της Stowe μεταφράστηκε, αρχικά, το 1852 και εν συνεχεία, το 1853, ανέβηκε στη Σκάλα του Μιλάνου το μπαλέτο *Bianchi e Neri* (Λευκοί και Μαύροι) του Giuseppe Rota. Ο Rota στη σκηνή της εξέγερσης των σκλάβων προσέθεσε και τη Μασσαλιώτιδα με αποτέλεσμα το κοινό, μέσα στην ατμόσφαιρα του Risorgimento, να ξεσπάσει σε χειροκροτήματα κι επευφημίες. Η αυστριακή αστυνομία ανέστειλε άμεσα την παράσταση. Το έργο της Stowe, όπως σημειώνει ο Axel Körner για την περίπτωση της Ιταλίας, διαβάστηκε εξ αρχής πολιτικά²⁶⁶. *Η καλύβη του Θωμά* ακολούθησε το δικό της ταξίδι στο ευρωπαϊκό φαντασιακό και πήγε πολύ πιο μακριά από τις αρχικές προθέσεις της Stowe²⁶⁷. Στην περίπτωση της Ελλάδας απουσιάζει η ένταση και τα πάθη που το

²⁶³ Sinha, *The Slave's Cause*... σελ. 441.

²⁶⁴ Harriet Beecher Stowe, *The Writings of Harriet Beecher Stowe*, τ. 2, Houghton - Mifflin, Βοστώνη - Νέα Υόρκη 1896, σελ. 461-465, όπου παρατίθενται οι μεταφράσεις του βιβλίου με βάση τον κατάλογο της βιβλιοθήκης του βρετανικού μουσείου. Η μετάφραση του Καρασούτσα είναι στη σελίδα 464.

²⁶⁵ Βλ. Denise Kohn - Sarah Meer - Emily B.Todd, «Reading Stowe as a Transatlantic Writer», στο Denise Kohn - Sarah Meer - Emily B.Todd, *Transatlantic Stowe: Harriet Beecher Stowe and European Culture*, University of Iowa Press, Αϊόβα 2006, σελ. xi-xxviii.

²⁶⁶ Βλ. Körner, *America in Italy*... σελ. 197-210.

²⁶⁷ Το βιβλίο της Stowe ανήκει εμφανώς στη λογοτεχνική παραγωγή κατά της δουλείας. Ωστόσο, κάποιες διευκρινίσεις, έστω και παρενθετικά, είναι απαραίτητες. Το βιβλίο βρήκε

βιβλίο προκάλεσε στη γειτονική Ιταλία. Ωστόσο, η μετάφραση του έδωσε το έναυσμα, για να συζητηθεί η δουλεία στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Το βιβλίο μεταφράστηκε πολύ γρήγορα και στην ελληνική γλώσσα. Η πρώτη του μετάφραση (*Η Καλύβη του Θωμά. Μυθιστορία νεωτάτη υπό Ερριέτης Βειχερίας Στόβης*) εμφανίστηκε στο περιοδικό *Μνημοσύνη* ως παράρτημα το Μάρτιο του 1853²⁶⁸, έναν μόλις χρόνο μετά την έκδοση του πρωτότυπου έργου στη Βοστώνη²⁶⁹. Μεταφραστής ήταν ο ποιητής Ιωάννης Καρασούτσας, ο οποίος μετέφρασε αρχικά το έργο από την αγγλική και τη γαλλική γλώσσα και εν συνεχεία, στην αυτοτελή έκδοση του 1860, αποκλειστικά από την αγγλική γλώσσα²⁷⁰.

Ο Καρασούτσας, καθηγητής της γαλλικής γλώσσας και συγγραφέας διδακτικών εγχειριδίων, δημοσίευσε και άλλες αξιόλογες μεταφράσεις έως την αυτοκτονία του το 1873²⁷¹. Η ποίηση του διαπνεόταν από δημοκρατικά και ανθρωπιστικά ιδεώδη, καθώς

έμφυλων και φυλετικών στερεοτύπων. Ο χαρακτήρας, δε, του βασικού πρωταγωνιστή και η υποτακτικότητα του έχει γίνει παροιμιώδης. Επίσης η Stowe, μετά την απελευθέρωση των δούλων, είχε εξαιρετικά συντηρητικές θέσεις, όσον αφορά τα πολιτικά και εργασιακά τους δικαιώματα. Αυτή η διάσταση απουσιάζει, παντελώς, από την ελληνική βιβλιογραφία, όταν καταπιάνεται με το βιβλίο της. Για μια κριτική παρουσίαση του βιβλίου, βλ. Sinha, *The Slave's Cause...* σελ. 442-448.

²⁶⁸ Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης, «Οι μεταφράσεις του Καρασούτσα», *Ερανιστής*, 10 (1972-1973), σελ. 136. Βίκυ Πάτσιου, «Η Καλύβη του Θωμά (1860) και ο Ιωάννης Καρασούτσας», στο Άλκης Αγγέλλου (επιμ.), *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σελ. 93. Σταυροπούλου, «Η εικόνα της Αμερικής...» σελ. 12.

²⁶⁹ Η Stowe είχε ξεκινήσει να δημοσιεύσει το έργο από το 1851 στον περιοδικό Τύπο. Σε αυτοτελή μορφή εκδόθηκε το 1852.

²⁷⁰ Harriet Beecher Stowe, *Η καλύβη του Θωμά ή ο βίος των μαύρων εν Αμερική*, μτφρ. Ιωάννης Καρασούτσας, τ. 1-2. Τυπ. Φιλομούσου Λέσχης, Αθήνα 1860. Στον «Πρόλογο του μεταφραστού», στο πρώτο τόμο, ο Καρασούτσας περιγράφει την μεταφραστική του προσπάθεια, βλ. σελ. θ'.

²⁷¹ Για τη ζωή του Καρασούτσα βλ. ενδεικτικά, Αγγελος Σ. Βλάχος, *Περί Ιωάννου Καρασούτσα και των ποιήσεων αυτού : λόγος απαγγελθείς εν τω φιλολογικώ συλλόγῳ Παρνασσώ τη 19 Απριλίου 1874*, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Αθήνα 1874, σελ. 3-40. Παναγιώτης Ματαράγκας, *Παρνασσός : ήτοι Απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων της νεωτέρας Ελλάδος*, Εκ του Τυπογραφείου Νικολάου Ρουσοπούλου, Αθήνα 1880, σελ. 363-364. Μαστροδημήτρης, «Οι μεταφράσεις...» σελ. 130-132.

και από την πίστη στου στο απελευθερωτικό μήνυμα του χριστιανισμού²⁷². Όλα τα παραπάνω, ενδεχομένως, δικαιολογούν γιατί πρώτος αυτός μετέφρασε το βιβλίο της Stowe. Επίσης, πρέπει να προσθέσουμε πως ο Καρασούτσας είχε φοιτήσει στο Γυμνάσιο της Ερμούπολης και συνδεόταν με τον Γεώργιο Πολυμέρη²⁷³, ο οποίος, όπως είδαμε, είχε πάντα στραμμένο το βλέμμα του στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ίσως, και εκεί να οφείλεται το ενδιαφέρον του Καρασούτσα για τα τεκταινόμενα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενδιαφέρον που γίνεται άμεσα αντιληπτό από την ανάγνωση του «Προλόγου του μεταφραστού», στον οποίο ο Καρασούτσας παραθέτει στοιχεία για τον πληθυσμό των δούλων στις πολιτείες του Νότου.

Στον πρόλογο του ο Καρασούτσας διευκρινίζει πως *Η Καλύβη του Θωμά* «δεν ομοιάζει τα κοινά μυθιστορήματα εξ'ων πλημμυρεί η Ευρώπη» και τα οποία δεν έχουν κανένα «διδασκικόν και ηθικόν» σκοπό. Αντιθέτως, το έργο της Stowe είναι ένα «αιώνιον φιλολογικόν μνημείον», επειδή η «Καλύβη του Θωμά δεν είναι εκ των συγγραφών εκείνων αίτινες προάγονται εις το φως εν τη ησυχία του σπουδαστηρίου, πραγματευόμεναι φανταστικά συνήθως συμβεβηκότα, και σκοπόν έχουσαι να τέρψωσιν επί τινος ώρας την αργίαν του αναγνώστου. Το βιβλίον τούτο είναι εξ' εκείνων άτινα γεννώνται κατά την πάλην και έξαψιν των μεγάλων κοινωνικών παθών και συμφερόντων... είναι εύγλωττος και σφοδρά διαμαρτύρησις κατά μεγάλης κοινωνικής αδικίας, της δουλείας των Μαύρων». Στη συνέχεια, ο μεταφραστής επισημαίνει την αντίφαση μια ομάδα ανθρώπων να είναι καταδικασμένη «εις στυγεράν και αποτρόπαιον δουλείαν, ένα μέσω της μεγίστης ελευθερίας και του ανωτάτου πολιτισμού²⁷⁴». Επίσης, ο Καρασούτσας μετατοπίζει και αυτός νοερά τον Ατλαντικό Ωκεανό και στρέφεται στην Ευρώπη, ελπίζοντας όχι μόνον στην απελευθέρωση των μαύρων δούλων στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και στην απελευθέρωση των καταπιεζόμενων ευρωπαίων. Οι αναφορές του στους καταπιεζόμενους της Ευρώπης πρέπει να συσχετισθούν με τους ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Όπως και στην

²⁷² Πάτσιου, «Η Καλύβη...» σελ. 90.

²⁷³ Οι δύο πρώτες ποιητικές συλλογές του - *Η Λύρα* (1837) *Μούσα θηλάζουσα* (1841) - δημοσιεύτηκαν από το τυπογραφείο του Πολυμέρη.

²⁷⁴ Όλα τα παραθέματα που χρησιμοποιήσαμε είναι από τον «Πρόλογο του μεταφραστού» : Stowe, *Η καλύβη του Θωμά*, τ. 1., ... σελ. ε'.

περίπτωση της Ιταλίας έτσι και στην Ελλάδα το βιβλίο της Stowe συνδέθηκε και με τις εθνικές διεκδικήσεις της εποχής²⁷⁵. Συμπερασματικά, λοιπόν, ο πρόλογος του Καρασούτσα, εκτός από μια ανθρωπιστική καταγγελία του θεσμού της δουλείας²⁷⁶ στις Ηνωμένες Πολιτείες, ήταν και ένα έμμεσο σχόλιο και για τις εσωτερικές υποθέσεις.

Τόσο το βιβλίο της Stowe, όσο και η μετάφραση του Καρασούτσα συζητήθηκαν και στον Τύπο της εποχής. Πολλές από τις απόψεις των συντακτών, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ακολουθούν την οπτική του Καρασούτσα, όσον αφορά το περιεχόμενο του βιβλίου. Τη συγγραφέα και το βιβλίο θα παρουσιάσει, επί παραδείγματι, το περιοδικό *Ευτέρπη* σε δύο τεύχη τον Ιανουάριο του 1855²⁷⁷. Μέσα από την παρουσίαση του βιβλίου γίνεται λόγος και για την «κοιλιάδα του Μισσισιπή», «τις ταλαιπωρίες των μαύρων και τις ωμότητες των λευκών». Το βιβλίο δίνει τη δυνατότητα στους συντάκτες να παρουσιάσουν και σκοτεινές εικόνες των Ηνωμένων Πολιτειών. Αναφορές στη μετάφραση του Καρασούτσα συναντάμε και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*. Το βιβλίο χαρακτηρίζεται «αξιόλογο», γιατί είναι «περιγραφή πιστή, δι' επισήμων εγγραφών και βεβαίων μαρτυριών στηριζομένη, της καταστάσεως των εν Αμερική δούλων²⁷⁸». Παρόμοιες θετικές αναφορές για την *καλύβη του Θωμά* συναντάμε και σε άλλες πηγές²⁷⁹. Ωστόσο, δεν εντοπίζουμε μόνον

²⁷⁵ Αυτή την τάση θα την εντοπίσουμε και στις αναγνώσεις του εμφυλίου πολέμου στις Ηνωμένες Πολιτείες από τους έλληνες.

²⁷⁶ Η κριτική του Καρασούτσα είναι πολύ πιο έντονη σε σχέση με την κριτική του Πολυζωΐδη, που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα.

²⁷⁷ *Ευτέρπη*, 1.1.1855 και 15.1. 1855.

²⁷⁸ *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 30.5.1856, σελ. 664.

²⁷⁹ Βλ. Πάτσιου, «Η Καλύβη... σελ. 95. Επίσης, η Σταυροπούλου έχει εντοπίσει αναφορά για τη Stowe σε έντυπο του Αργοστολίου το 1863. Βλ. Σταυροπούλου, «Η εικόνα της Αμερικής... σελ. 29. Εμείς, εκτός από την *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, εντοπίσαμε αναφορές στο περιοδικό *Πανδώρα*, 15.2.1864, σελ. 562. Επίσης στο *Περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, τ. 5 (1870-1871), σελ. 83. Τέλος, την *Καλύβη του Θωμά* εντοπίσαμε και στα γραπτά του Κωνσταντίνου Ασωπίου, όταν αναφέρεται στις γράφουσες ευρωπαϊές και αμερικανίδες του καιρού του : «Το όνομα της Ερρικέττας Στούης ή Στωης αντήχησεν εις όλα τα μέρη του κόσμου, δια τα κατά της εν Αμερική δουλείας φιλάνθρωπα αυτής αισθήματα», βλ. Κωνσταντίνος Ασωπίος, *Λόγος Κ. Ασωπίου*

θετικές αναφορές για το βιβλίο της Stowe στον Τύπο της εποχής. Υπήρξαν και φωνές που βρήκαν την ευκαιρία, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου στην ελληνική γλώσσα, να υπερασπιστούν τους ιδιοκτήτες δούλων του Νότου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επ' αυτού αποτελεί η εφημερίδα *Ο Αστήρ της Ανατολής* και ο εκδότης της Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης. Ο Καλοποθάκης καταγόταν από τη Μάνη και πιθανώς έλαβε εκπαίδευση στο σχολείο που ίδρυσαν εκεί οι αμερικανοί ιεραπόστολοι G. W. Leyburn και S. Houston. Έπειτα, ακολούθησε σπουδές Ιατρικής στην Αθήνα, διάστημα κατά το οποίο συνδέθηκε και με τον Jonas King, τα κηρύγματα του οποίου παρακολούθησε. Εν συνεχεία, μετέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου σπούδασε στη Θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου Columbia. Επίσης, κατά τη διαμονή του στις Ηνωμένες Πολιτείες ο Καλοποθάκης χειροτονήθηκε πάστορας στο East Hanover Presbytery της Virginia (1857)²⁸⁰. Ας κρατήσουμε δύο στοιχεία έως εδώ. Αφενός, ένας έλληνας βρίσκεται στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τη δεκαετία του 1850 και βλέπει με τα ίδια του τα μάτια τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής, αφετέρου, το γεγονός πως ο Καλοποθάκης χειροτονείται στη Virginia, μια δουλοκτητική πολιτεία. Μετά τη χειροτόνηση του, ο Καλοποθάκης επιστρέφει στην Ελλάδα με στόχο να συμβάλλει στην προώθηση του προτεσταντισμού. Επιλέγει, δε, τη δημοσιογραφία ως μέσο για τον σκοπό του και εκδίδει το 1858 την εφημερίδα *Ο Αστήρ της Ανατολής*²⁸¹. Το έντυπο δεν ασχολείται μόνο με θρησκευτικά θέματα αλλά και με πολιτικά²⁸². Επίσης, στο έντυπο

παραδιδόντος την δευτέραν αυτού πρωτανείαν, εν Αθήναις, τη κθ' Σεπτεμβρίου 1857, Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, Αθήνα 1857, σελ. 71.

²⁸⁰ Το οποίο ήταν υπέρ της δουλείας, βλ. Mitchell Snay, *Gospel of Disunion: Religion and Separatism in the Antebellum South*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1993, σελ. 31.

²⁸¹ Εστιάζουμε στην περίπτωση του Καλοποθάκη ιδιαίτερα, διότι αυτός και το έντυπο του θα λάβουν μέρος στη συζήτηση για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες με ιδιαίτερη ζέση, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

²⁸² Για Καλοποθάκη και το έντυπο του βλ. Βασιλική Βασιλούδη, *Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης και η Εφημερίς των Παίδων, παράμετροι ενός παιδικού περιοδικού του 19ου αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Τ.Ε.Ε.Π.Η., Αλεξανδρούπολη 2003, σελ. 140-144. Επίσης, της ίδιας, «Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκης», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ... τ.2*, σελ. 502-503. Τέλος,

δημοσιεύονται βιβλιοκρισίες για την πνευματική κίνηση της εποχής. Μια από αυτές τις βιβλιοκρισίες ήταν και για το βιβλίο της Stowe.

Ο Καλοποθάκης θα εγκωμιάσει τις ποιητικές και μεταφραστικές ικανότητες του Καρασούτσα αλλά θα εκφράσει και την διαφωνία του «επί της υποθέσεως του συγγράμματος τούτου το οποίον μετεφράσθη εις απάσας τα Ευρωπαϊκάς γλώσσας, ινα μη εκ της αναγνώσεως αυτού σχηματίσωσιν οι συμπολίται ημών ηπατημένας ιδέας». Κατά τον Καλοποθάκη, η απεικόνιση του συστήματος της δουλείας από τη Stowe με τα «μελανώτερα χρώματα» είναι προϊόν της φαντασίας της και δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα. Για να ισχυροποιήσει την επιχειρηματολογία του, ο συντάκτης τονίζει πως ο ίδιος είχε την «ευκαιρίαν» να δει «εκ του πλησίον τα κατά την Κυρίαν Στόβ άθλια εκείνα όντα και εξ ιδίας παρατηρήσεως δυνάμεθα να βεβαιώσωμεν ότι τα παρ' αυτής προσφερόμενα παραδείγματα εισίν εξαιρέσεις». Εν συνεχεία, ο Καλοποθάκης θα στραφεί στους δουλοκτήτες. Σε αντίθεση με «τις ωμότητες των λευκών», για τις οποίες έγραφε ο συντάκτης της *Ευτέρπης*, ο Καλοποθάκης τους αντιμετωπίζει ως ευγενείς χριστιανούς. Στόχος των δουλοκτητών, κατά τον συντάκτη του *Αστέρος της Ανατολής*, ήταν ο «εκπολιτισμός» και ο «εκχριστιανισμός» των δούλων, και όχι η εκμετάλλευση της εργασίας τους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «Το σύστημα της δουλείας και αυτοί οι δεσπότης... θεωρούσι καθήκον των να εκπολιτίσωσι και εκχριστιανίσωσιν αυτούς²⁸³». Κλείνοντας την κριτική του στην *Καλύβη του Θωμά*, επιμένει πως το μεγάλο μειονέκτημα του βιβλίου είναι πως «λαμβάνη το μερικόν και παριστά αυτό ως γενικόν». Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής : Γιατί ένας έλληνας δημοσιογράφος και λόγιος επιλέγει να υπερασπιστεί, με τόσο απολογητική διάθεση, το δουλοκτητικό καθεστώς του Νότου. Η απάντηση στο ερώτημα θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε και τους τρόπους πρόσληψης του βιβλίου της Stowe στην Ελλάδα.

Ιωάννης Α. Τσεβάς, «*Ο Αστήρ της Ανατολής*», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ...* τ.1, σελ. 307-309.

²⁸³ Επιχείρημα που χρησιμοποιούνταν κατά κόρον στο Νότο, για να δικαιολογηθεί η δουλεία. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Καλοποθάκης χρησιμοποιούσε τον «εκπολιτισμό» και τον «εκχριστιανισμό», για να νομιμοποιήσει και την αποικιοκρατία, βλ. Βασιλούδη, *Ο Μ. Δ. Καλοποθάκης ...* σελ. 314-119.

Ο Καλοποθάκης στέκεται κριτικά στο βιβλίο, γιατί θεωρεί πως η *Καλύβη του Θωμά* απεικονίζει αρνητικά τις Ηνωμένες Πολιτείες, παρουσιάζοντας την αγριότητα της δουλείας. Έτσι, οι αναγνώστες του βιβλίου έρχονται σε επαφή με μια χώρα όπου επικρατεί η βαρβαρότητα, ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, οι Ηνωμένες Πολιτείες κατέχουν την πρώτη θέση «εις την κλίμακα του πολιτισμού, της ευσέβειας και της φιλανθρωπίας²⁸⁴», και με αυτόν τον τρόπο πρέπει να αντιμετωπίζονται. Υποστηρίζοντας τους δουλοκτήτες του νότου, υποστηρίζει επί της ουσίας την εικόνα των Ηνωμένων πολιτειών, η οποία πιστεύει πως θίγεται από το βιβλίο.

Πράγματι, όπως είδαμε, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα το βιβλίο σε συνδυασμό και με άλλες πηγές δημιούργησε προβληματισμό για το καθεστώς των Ηνωμένων Πολιτειών. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η οπτική του Καλοποθάκη αποτέλεσε μειοψηφική τάση, όσον αφορά την πρόσληψη του βιβλίου στην Ελλάδα. Το βιβλίο, αρχικά τουλάχιστον²⁸⁵, διαβάστηκε κυρίως μέσα από την ανθρωπιστική οπτική του Καρασούτσα. Αυτόν τον τρόπο πρόσληψης του από την λογιосύνη της εποχής επιβεβαιώνει και η παρατήρηση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ο οποίος παρατηρούσε πως το βιβλίο είναι «εφάμιλλον των στρατιών της βορείου Αμερικής, υπερεμάχeto και αυτό γενναίως υπέρ της ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μαύρων δούλων της Αμερικής²⁸⁶».

²⁸⁴ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 10.9.1860, σελ. 1110-1111.

²⁸⁵ Για την τύχη του βιβλίου στην Ελλάδα, βλ. Πάτσιου, «Η Καλύβη... σελ. 96-97.

²⁸⁶ Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 3, Τύποις Πυρσού, Αθήνα 1930, σελ. 267-268.

Αναγνώσεις του εμφυλίου πολέμου των Ηνωμένων Πολιτειών

Στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1864, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής προέβαινε σε έναν απολογισμό του έτους που έφευγε, γράφοντας στην εφημερίδα του *Ευνομία*. Ο ίδιος καθ' όλη τη διάρκεια του έτους μέσα από την αρθρογραφία του στην εφημερίδα υποστήριζε με πάθος τον βασιλικό θεσμό και ασκούσε κριτική σε οτιδήποτε θεωρούσε υπέρ του δέοντος δημοκρατικό²⁸⁷. Στον απολογισμό του 1864 αποφασίζει

²⁸⁷ Για την διανοητική και πολιτική συγκρότηση του Ραγκαβή βλ. ενδεικτικά, Σοφία Ματθαίου, «Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων*, 28 (2006-2007). Επίσης, Χάιδω Μπάρκουλα, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880): Αλυτρωτισμός και Διπλωματία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008.

να συγκρίνει τα συμβαίνοντα στην Ευρώπη με τα αντίστοιχα στην Αμερική, με στόχο εν πολλοίς να υποστηρίξει τις πολιτικές του απόψεις για το ελληνικό κράτος. Η εικόνα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και των θεσμών τους που ζωγραφίζει απέχει πλέον πολύ από τις εικόνες που σχεδίαζε η φαντασία των λογίων στο εργαστήριο της επανάστασης. Παρουσιάζει, αναμφιβόλως, μια πιο σκοτεινή εικόνα των Ηνωμένων Πολιτειών.

Κατά τον Ραγκαβή, «Η Ευρώπη ηρεμεί και καμμύει και δυνάμεθα ν' ασπασθώμεν ως λίαν ειρηνικόν το επίον έτος 1865». Αντιθέτως, τα πράγματα στην Αμερική παρουσιάζονται διαφορετικά. «Εκεί αι συνέπειαι του δημοκρατικού πολιτεύματος προσωποποιούνται εις διαρκή και αδιάλλακτον εμφύλιον αδελφοκτονίαν». Είναι ενδιαφέρον πως ο Ραγκαβής θεωρεί αιτία του εμφυλίου πολέμου το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών και όχι τον θεσμό της δουλείας. Εν συνεχεία, ο συντάκτης φανερώνει τον προβληματισμό του για τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Όπως τονίζει, «υπέρ μεν των Βορείων συνηγορεί η υψηλή ηθική», καθώς «θέλουσι την κατάργησιν της δουλείας, του στίγματος τούτου της ανθρωπότητος και της διαψεύσεως ταύτης των αρχών του χριστιανισμού». Όμως, «υπέρ δε των Νοτίων συνηγορεί η αυστηρά λογική», επειδή «ούτοι αξιούσι την αυτονομία των, και να μη υποχρεώνται να μένωσι προσδεδεμένοι εις τους Βόρειους άκοντες δια της βίας, της διαψεύσεως ταύτης των δημοκρατικών αρχών²⁸⁸». Τελικά, ο Ραγκαβής και το έντυπο του θα συνταχθούν με το στρατόπεδο «της υψηλής ηθικής», όπως θα δούμε στη συνέχεια. Πάντως, το Δεκέμβριο του 1864, αυτό που τον απασχολεί κυρίως είναι οι αρνητικές επιπτώσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Το άρθρο του για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες και για το πολίτευμα τους ανήκει στη μεγάλη παγκόσμια συζήτηση που άνοιξε η σύγκρουση Βορρά και Νότου. Δημοσιογράφοι και λόγιοι σ' όλο τον κόσμο, με αφορμή τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο, έλαβαν μέρος σ' αυτόν τον διάλογο, ο οποίος δεν

Τέλος, Λίτσα Χατζοπούλου, (Εισαγωγή - επιμέλεια - απόδοση κειμένων), *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: ένας "στρατευμένος" στον 19ο αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

²⁸⁸ *Ευνομία*, 22.12.1864.

αφορούσε μόνον όσα συνέβαιναν στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και όσα οι συντάκτες επιθυμούσαν να συμβούν στις χώρες τους²⁸⁹. Η μορφή του πολιτεύματος και η ιδιότητα του πολίτη είναι κάποια από τα ζητήματα που συζητήθηκαν ευρέως σ' όλο τον κόσμο²⁹⁰. Ο εμφύλιος πόλεμος στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν εξ αρχής ένα παγκόσμιο γεγονός²⁹¹.

Μάλιστα, ο εμφύλιος πόλεμος στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν έμεινε μόνο στον κόσμο των λογίων και του Τύπου, αλλά επηρέασε και τις ζωές των υπάλληλων στρωμάτων σ' αρκετές περιοχές του πλανήτη. Επί παραδείγματι, η «σπάνις του βαμβακιού²⁹²» που προκάλεσε η σύγκρουση Βορρά και Νότου ανάγκασε την Αγγλία να καταφύγει σε άλλες αγορές. Οι αγγλικές αποικιοκρατικές αρχές ανάγκασαν αρκετές αγροτικές κοινότητες στην Ινδία να στραφούν στην μονοκαλλιέργεια βαμβακιού με αποτέλεσμα πολλές χιλιάδες άνθρωποι να χάσουν τη ζωή τους από καταστροφικούς λιμούς. Επίσης, «η ζήτησις βαμβακίων²⁹³» επηρέασε, σε μικρότερο βαθμό, και τους αγροτικούς πληθυσμούς στο ελληνικό κράτος. Το 1861, καλλιεργούνταν στην Ελλάδα μόλις 21.105 στρέμματα βαμβάκι, ενώ το 1863 η βαμβακοκαλλιέργεια ανήλθε σε 77.158 στρέμματα.²⁹⁴ Κυβερνητικοί αξιωματούχοι προσπάθησαν να στρέψουν τον αγροτικό κόσμο προς την καλλιέργεια βαμβακιού, για να εκμεταλλευθούν τις ευκαιρίες που προκάλεσε ο εμφύλιος πόλεμος στις Ηνωμένες Πολιτείες, χωρίς αξιόλογα αποτελέσματα πάντως. Το ελληνικό βαμβάκι συνδέθηκε

²⁸⁹ Ο Karl Marx, μεταξύ πολλών άλλων διανοουμένων, αφοσιώθηκε με πάθος στην υπεράσπιση του Βορρά, βλ. Robin Blackburn, *Marx and Lincoln: An Unfinished Revolution*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2011.

²⁹⁰ Don H. Doyle, *The Cause of All Nations: An International History of the American Civil War*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2015, σελ. 131-157.

²⁹¹ Βλ. Bayly, *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου ...* σελ. 188-193. Γενικά, Jörg Nagler - Don H. Doyle - Marcus Gräser, *The Transnational Significance of the American Civil War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2016.

²⁹² *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 3.6.1861, σελ. 1420.

²⁹³ *Κλειώ*, 22.7.1864.

²⁹⁴ Λεωνίδα Καλλιβερέτακης, «Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου», *Τα Ιστορικά*, 4/7 (1987), σελ. 91.

ελάχιστα με την παγκόσμια αγορά²⁹⁵. Σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη μη σύνδεση διαδραμάτισε και η πολιτική αστάθεια της εποχής.

Η πολιτική αστάθεια είναι εν μέρει υπεύθυνη και για την μικρή παρουσία του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου στον Τύπο του βασιλείου. Η πλειοψηφία των εφημερίδων, συνήθως, δεν δημοσιεύουν ειδήσεις για τον πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες, και όταν το κάνουν παρουσιάζουν ως ειδησάρια σημαντικά γεγονότα χωρίς περαιτέρω σχολιασμό²⁹⁶. Τη μερίδα του λέοντος στην ύλη τους καλύπτουν κυρίως οι πολιτικές εξελίξεις στο ελληνικό κράτος, ενώ όσον αφορά τα «εξωτερικά», για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση της εποχής, το ενδιαφέρον τους στρέφεται στο *Risorgimento* και στη δράση του Γαριβάλδη, ο οποίος αποτελεί αναμφιβόλως τον ήρωα του ελληνικού Τύπου εκείνης της περιόδου. Εξαίρεση στην ανωτέρω διαπίστωση αποτελούν δύο έντυπα, ο *Αστήρ της Ανατολής* του Μιχαήλ Δ. Καλοποθάκη και η *Ευνομία* του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, για τα οποία ήδη μιλήσαμε. Τα έντυπα αυτά, και ιδίως ο *Αστήρ της Ανατολής*, δημοσιεύουν διαρκώς ειδήσεις για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες και κυρίως οι συντάκτες τους σχολιάζουν αυτές τις ειδήσεις. Στα δύο αυτά έντυπα πρέπει να προστεθούν και οι εφημερίδες που εκδίδονται εκτός του ελληνικού κράτους. Επί παραδείγματι, η *Αμάλθεια*²⁹⁷ της Σμύρνης (κυρίως με αναδημοσιεύσεις) και η *Κλειώ*²⁹⁸ της Τεργέστης έχουν στραμμένο το βλέμμα τους στη σύγκρουση Βορρά και Νότου. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, εξετάζοντας την περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, οι Έλληνες της διασποράς διακρίνονταν για τον κοσμοπολιτισμό τους -τουλάχιστον τα ανώτερα

²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 97.

²⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Αιών*, 19.3.1862. Επίσης, *Η Ελπίς*, 19.1.1863, όπου δημοσιεύσει τηλεγραφικά την είδηση πως ο «Πρόεδρος Λίγκολν προεκήρυξε την ελευθερία των δούλων» άνευ σχολιασμού. Σημειώνουμε, παρενθετικά, πως την απελευθέρωση των δούλων παρουσιάζει και ο *Αληθής ριζοσπάστης*. Βλ. *Ο Αληθής ριζοσπάστης*, 31.1.1863.

²⁹⁷ Βλ. Σταύρος Θ. Ανεστίδης, «*Αμάλθεια*» στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ...* τ.1, σελ. 183-184.

²⁹⁸ Βλ. Lucia Marcheselli-Loukas, «*Η Κλειώ*», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου ...* τ.2, σελ. 567-568.

στρώματα και οι λόγιοι- σε αντίθεση με την πλειοψηφία της λογιοσύνης και του πολιτικού κόσμου του ελληνικού κράτους. Ας ξεκινήσουμε, όμως, με τις αναγνώσεις του Τύπου για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Η διαμάχη «ενωτικών» και «ανθενωτικών»²⁹⁹, όπως μεταφράστηκαν τα δυο στρατόπεδα από τους Έλληνες, δεν κέντρισε άμεσα το ενδιαφέρον του ελληνικού Τύπου. Τα δύο πρώτα χρόνια της σύγκρουσης δημοσιεύονται ελάχιστα πράγματα για το εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μόνον το έντυπο του Καλοποθάκη δημοσιεύσει ειδήσεις από το 1861. Ο *Αστήρ της Ανατολής* ενημερώνει τους αναγνώστες του για «αποχωρισμό»³⁰⁰ των Νοτίων επαρχιών» από τις Ηνωμένες Πολιτείες, την επίθεση της «Νοτίου Καρολίνας κατά της Κεντρικής Κυβερνήσεως»³⁰¹, τον πληθυσμό ελεύθερων και δούλων στις αποσχισθείσες πολιτείες του Νότου³⁰² και τον επακόλουθο εμφύλιο πόλεμο : «Αι ειδήσεις εξ Αμερικής είναι πολύ λυπηραί. Ο εμφύλιος πόλεμος ήρξατο ήδη, και Κύριος οίδε ποίον θέλει είσθαι το τέλος του»³⁰³. Πάρα ταύτα, ακόμη και σε αυτή τη συγκυρία, ο Καλοποθάκης συνεχίζει να εξυμνεί τις Ηνωμένες Πολιτείες και να προτείνει στους Έλληνες να ακολουθήσουν το παράδειγμα τους. Επί παραδείγματι, σε άρθρο του για τον πλούτο της «Καλιφορνίας», τονίζει πως αν οι Έλληνες ακολουθήσουν «τα ωραία αποτελέσματα του επιχειρηματικού και φιλέργου χαρακτήρος των Αμερικανών», και σταματήσουν να περιμένουν λύσεις στα προβλήματα τους από την «Κυβέρνησιν», θα πάνουν να είναι «ψωραλέοι, γυμνοί και λοιμόττοντες»³⁰⁴. Αυτή τη στάση ο συντάκτης του *Αστέρος* θα τη διατηρήσει καθ' όλη τη διάρκεια της σύγκρουσης Βορρά και Νότου³⁰⁵. Όταν άλλοι συντάκτες θα εκφράζουν αμφιβολίες για τις Ηνωμένες Πολιτείες και θα τις απεικονίζουν αρνητικά, ο Καλοποθάκης θα απαντά πεισματωδώς, υπερασπιζόμενος την εικόνα τους.

²⁹⁹ Συναντήσαμε και το «αποσπαστικοί», βλ. *Ημέρα* (Τεργέστη), 8.3.1863.

³⁰⁰ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 7.1.1861, σελ. 1244.

³⁰¹ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 28.1.1861, σελ. 1276.

³⁰² *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 4.3. 1861, σελ. 1312.

³⁰³ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 22.4. 1861, σελ. 1372.

³⁰⁴ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 4.3. 1861, σελ. 1312-1313.

³⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά, *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 20.2.1865, σελ. 2943.

Η εικόνα των Ηνωμένων Πολιτειών αμφισβητείται κυρίως λόγω της αγριότητας της σύγκρουσης. Ειδήσεις για τα θύματα του πολέμου και τις πολύνεκρες μάχες είναι του συρμού τόσο στον Τύπο του ελληνικού κράτους, όσο και σ' αυτόν της διασποράς³⁰⁶. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Διονύσιος Θερειανός, τον Ιανουάριο του 1863, η «ανάμνησις του σήμερον λήγοντος έτους θα συνδεθή εν τω μέλλοντι μετά του εν τη Αμερική εμφυλίου πολέμου... διότι ούτε έρις τις εμφύλιος υπήρξε ποτέ πλέον αδελφοκτόνος της νυν³⁰⁷». Ο βιογράφος του Κοραή θα αφιερώσει στον εμφύλιο πόλεμο των Ηνωμένων Πολιτειών αρκετά άρθρα του, ιδίως το τελευταίο έτος της σύγκρουσης. Ο Θερειανός, όπως και ο Ραγκαβής, έως το 1865 θα κρατά ίσες αποστάσεις απέναντι στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα και θα παρουσιάζει κυρίως τις αρνητικές επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου στην ευρωπαϊκή οικονομία. Παραδόξως, αυτός που από την αρχή του πολέμου θα ταχθεί με το μέρος του Βορρά είναι ο Καλοποθάκης. Ήδη από το 1861 θα τονίσει την πίστη του «εις την διατήρησιν της Ομοσπονδίας³⁰⁸», την οποία θεωρεί πως υπηρετεί ο Βορράς και όχι ο Νότος. Στο ερώτημα ένωση ή δουλεία ο Καλοποθάκης θα απαντήσει καταφατικά ένωση, παρά το γεγονός πως έναν χρόνο πριν, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, δικαιολογούσε το δουλοκτητικό καθεστώς του Νότου³⁰⁹.

Ο Καλοποθάκης, επίσης, μέσα από τις στήλες του εντύπου του θα αναλάβει και την υπεράσπιση του πολιτεύματος των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίο ορισμένοι³¹⁰ κατέκριναν. Τον Φεβρουάριο του 1865 θα χαρακτηρίσει «φιλοτυράννους» όσους εκ

³⁰⁶ *Ευνομία*, 25.8.1862. Επιπλέον, *Ευνομία*, 28.11.1864, όπου ο συντάκτης σημειώνει πως οι πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών «σκοπόν έχουν ν' αλληλοσφαγώσι μέχρι του εσχάτου». Τέλος, *Ευνομία*, 8.12.1864. Παρόμοια εικόνα συναντάμε και στην *Κλειώ*, 10.8.1862, *Κλειώ*, 12.10.1862 και *Κλειώ*, 6.9.1863. Χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν και φωνές που βλέπουν στον «τρομερόν πόλεμον» το οικονομικό μεγαλείο των Ηνωμένων Πολιτειών. Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, τ.3 ... σελ. 330.

³⁰⁷ *Κλειώ*, 9.1. 1863.

³⁰⁸ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 4.2.1861, σελ. 1284.

³⁰⁹ Παρά την υποστήριξη του στο Βορρά απεικονίζει με θετικό τρόπο τον στρατηγό των Νοτίων, και συγγνό δουλοκτήτη, Robert E. Lee. Βλ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 1.1.1865, σελ. 2889.

³¹⁰ Πέραν της αναφοράς του Ραγκαβή στο δημοκρατικό πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών, βλ. και *Μέριμνα*, 10.1.1861, όπου γίνεται λόγος για «αχαλίνωτους δημοκράτες».

«των ημετέρων λογιωτάτων, εκήρυξαν ότι αι δημοκρατικάί αρχαί δοκιμασθείσαι κατεσυντρίβησαν ανεφάρμοστοι αποδειχθείσαι, εν Αμερική³¹¹». Η κριτική του σίγουρα στρέφεται και εναντίον του Ραγκαβή, τις θέσεις του οποίου κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος είδαμε στην αρχή της ενότητας. Σε αντίθεση, επίσης, με τον Θερεϊανό και τον Ραγκαβή³¹² θα εκδηλώσει την συμπάθεια του στη μορφή του Abraham Lincoln πριν από τη νίκη του Βορρά. Από το τυπογραφείο του θα εκδοθεί στα ελληνικά μια βιογραφία του Lincoln³¹³, ενώ στο έντυπο του συναντάμε άρθρα τα οποία συγκρίνουν τον Lincoln με τον ηγέτη των Νοτίων «Δάβις» (Jefferson Davis). *Ο Αστήρ* τονίζει διαρκώς τις αρετές του πρώτου και τα μειονεκτήματα του δεύτερου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά για τον Lincoln «με τοιούτον άνδρα επί κεφαλής, αι Ηνωμένοι Πολιτεΐαι δεν έχουσι τι να φοβηθώσιν³¹⁴». Η στροφή των άλλων δύο συντακτών προς το πρόσωπο του Lincoln σημειώνεται έναν μήνα αργότερα. Τα γεγονότα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη μετατόπιση είναι η νίκη των στρατευμάτων του Βορρά, από την μια μεριά, και η δολοφονία του Προέδρου, από την άλλη. Τότε, κορυφώνεται και το ενδιαφέρον του ελληνικού Τύπου για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η *Κλειώ*³¹⁵ προσθέτει ειδική στήλη, ονομαζόμενη «Αμερικανικά³¹⁶», ενώ η *Ευνομία* και η *Αμάλθεια*³¹⁷ δημοσιεύουν διαρκώς ειδήσεις για τις εξελίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες.

³¹¹ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 13.2.1865, σελ. 2934-2935. Στη συνέχεια του άρθρου θα τονίσει πως «το δημοκρατικόν πολίτευμα είναι το φυσικόν και επομένως το καταλληλότερον πολίτευμα διά τον άνθρωπον».

³¹² Ο Ραγκαβής θα επικρίνει τον Lincoln για έλλειψη «φιλανθρωπίας», καθώς θεωρεί αδικαιολόγητη την απόφαση του να συνεχίσει τον πόλεμο με κάθε μέσο. Βλ. *Ευνομία*, 22.12.1864.

³¹³ William M. Thayer, *Ο άποικος παΐς ήτοι εξιστόρησις των περιπετείων του βίου του νυν προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Άβραμ Λίγκολνς με εικονογραφίας*, μτφρ. Γεώργιος Κωνσταντίνου, Τύποις Λακωνίας, Αθήνα 1865. Αποσπάσματα της βιογραφίας δημοσιεύονται και στον *Αστέρα*, βλ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 27.2.1865, σελ. 2948-2949.

³¹⁴ *Ο Αστήρ της Ανατολής*, 27.3.1865, σελ. 2983.

³¹⁵ *Κλειώ*, 12.3.1865, *Κλειώ*, 19.3.1865, *Κλειώ*, 21.4.1865.

³¹⁶ Παρόμοια στήλη διατηρούσε *Ο Αστήρ της Ανατολής* πολύ νωρίτερα.

³¹⁷ Η *Αμάλθεια* αναδημοσιεύει διαρκώς ειδήσεις για τις Ηνωμένες Πολιτείες, Βλ. ενδεικτικά, *Αμάλθεια*, 29.1.1865, *Αμάλθεια*, 19.2. 1865, *Αμάλθεια*, 5.3.1865. Όμως τον Απρίλιο και τον

Πλέον, όλοι οι συντάκτες αντιμετωπίζουν με σεβασμό τον Βορρά και τον προσφάτως δολοφονηθέντα Lincoln και εξαπολύουν μύδρους κατά του Νότου. Ο Θερειανός, επί παραδείγματι, σημειώνει χαρακτηριστικά, τον Απρίλιο του 1865, πως «μέχρι χθες, οι Νότιοι έχαιρον συμπαθείας τινάς εν Ευρώπη δια τε πολλούς άλλους λόγους, κυρίως δε δια την ηρωικήν αυτών άμυναν», μετά τη δολοφονία του Lincoln, όμως, «οι πρότερον γενναίοι στρατιώται μεταμορφούμενοι ήδη εις μοχθηρούς δολοφόνους, επισύρουσι φυσικώ τω λόγω την κατάραν του σύμπαντος του πεπολιτισμένου κόσμου, και εις τα λοίσθια του πολιτικού αυτών βίου καθίστανται αντικείμενον βδελυγμίας», επίσης στο ίδιο άρθρο εγκωμιάζει τον Lincoln ως σωτήρα της «Βορειοαμερικανικής ελευθερίας και ενότητος»³¹⁸. Παρόμοια αντιμετώπιση στο πρόσωπο του Lincoln συναντάμε και στην *Ευνομία* του Ραγκαβή. Το έντυπο, τώρα, αποτιμά θετικά τη δράση του νεκρού, ο οποίος «ωδήγησε τον μεγαλύτερον του αιώνος μας πόλεμον»³¹⁹ και «συνέντριπεν τους εχθρούς της πατρίδας του», θέτοντας τέλος, μάλιστα, και στο «τέρας»³²⁰ της δουλείας.

Η στροφή των συντακτών του ελληνόφωνου Τύπου, μετά τον Απρίλιο του 1865, προς το πρόσωπο του Lincoln και το στρατόπεδο του Βορρά δεν είναι μόνον ελληνικό φαινόμενο, αλλά συναντάται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης³²¹. Ωστόσο, για να κατανοήσουμε καλύτερα την πρόσληψη του εμφυλίου πολέμου των Ηνωμένων Πολιτειών από τους Έλληνες πρέπει να στραφούμε και στην «διαδήλωσιν» της Κωνσταντινούπολης. Τη μοναδική ενέργεια, όπου το ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα

Μάιο του 1865, οι αναδημοσιεύσεις πυκνώνουν και ορισμένες σχολιάζονται από τον Ιάκωβο Σαμιωτάκη, βλ. *Αμάλθεια*, 23.4.1865, *Αμάλθεια*, 30.4.1865, *Αμάλθεια*, 7.5.1865, *Αμάλθεια*, 14.5.1865, όπου ο συντάκτης χαρακτηρίζει «αείμνηστο» τον Lincoln.

³¹⁸ *Κλειώ*, 28.4.1865. βλ. και *Κλειώ*, 12.5.1865.

³¹⁹ *Ευνομία*, 27.4.1865.

³²⁰ *Ευνομία*, 20.4.1865.

³²¹ Για τον Lincoln, γενικά, βλ. Eric Foner, *The Fiery Trial: Abraham Lincoln and American Slavery*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2010. Για τις πολλαπλές απεικονίσεις του στην Ευρώπη, βλ. Gabor S. Boritt - Mark E. Neely - Harold Holzer,, «The European Image of Abraham Lincoln», *Winterthur Portfolio*, 21 (1986), σελ. 153-183. Επίσης, Richard Carwardine, - Jay Sexton, (επιμ.), *The Global Lincoln*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2011. Τέλος, Gregory A. Borchard - David W. Bulla, *Lincoln Mediated: The President and the Press Through Nineteenth-Century Media*, Routledge, Νέα Υόρκη 2015, σελ. 141-149.

στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν έμεινε μόνον στην ανάγνωση του Τύπου, άλλα προχώρησε και σε συμβολικές πράξεις.

Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, οι Έλληνες της διασποράς έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο σε σχέση με τους κατοίκους του βασιλείου. Εξετάσαμε, ενδεικτικά, την *Κλειώ* της Τεργέστης και την *Αμάθεια* της Σμύρνης και εστίασαμε στο πώς κάλυψαν τη σύγκρουση αυτά τα έντυπα της διασποράς. Παρόμοια περίπτωση αποτελούν αναμφιβόλως και οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης. Στο περιοδικό που εξέδιδε εκεί ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, μια ιδιαιτέρως δραστήρια πολιτιστική ομάδα³²², θα συναντήσουμε ένα σημαντικό κείμενο για τη δουλεία στις Ηνωμένες Πολιτείες, το οποίο αποτελεί την καλύτερη παρουσίαση του συγκεκριμένου θέματος στην ελληνική γλώσσα.

Συγγραφέας του κειμένου ήταν ο νεαρός³²³ Κωνσταντίνος Καραπάνος, ο οποίος, μετά από σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι, δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη εκείνη την περίοδο³²⁴. Η «πραγματεία», όπως χαρακτήρισε το περιοδικό το κείμενο του Καραπάνου, φέρει τον τίτλο *Περί της δουλείας εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής* και δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1864³²⁵. Ο Καραπάνος γράφει το κείμενο του στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου και η εκτίμηση του για το στρατόπεδο του Βορρά και τον Lincoln είναι

³²² Για τον Σύλλογο, βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα : Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996 και Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1998.

³²³ Γεννήθηκε στην Άρτα το 1840.

³²⁴ Αντλούμε τις πληροφορίες από : Γιαννακόπουλος, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος...* σελ. 174-175.

³²⁵ Κωνσταντίνος Καραπάνος, «Περί της δουλείας εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής», *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 2, (Ιανουάριος 1864), σελ. 84-103.

εμφανής. Μετά από μια μικρή εισαγωγή, επιχειρεί, αρχικά, να αναδείξει πώς αναπτύχθηκε η δουλεία στις Ηνωμένες Πολιτείες. Υπογραμμίζει με έμφαση πως το μέρος της Αμερικής, «όπου η δουλεία έλαβε την μεγαλειότεραν αυτής ανάπτυξιν, εισίν αι Ηνωμένοι Πολιτείαι, εν ταις οποίαις αυτή υπάρχει βαρυτέρα ή εις παν άλλο μέρος³²⁶». Εν συνεχεία παρουσιάζει τις πολιτείες του Νότου ως τόπους βασανιστηρίων και εγκλημάτων, τα οποία υφίστανται οι σκλάβοι από τους δουλοκτητές³²⁷. Αυτή η απεικόνιση του Νότου από τον Καραπάνο επέφερε την αντίδραση του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, μέλους του Συλλόγου, ο οποίος τόνισε πως δεν μπορεί να πιστέψει πως οι Νότιοι είναι «συστηματικοί βασανισταί», ενώ άλλα μέλη του Συλλόγου, όπως Κωνσταντίνος Ηροκλής Βασιάδης, στήριξαν τις θέσεις του Καραπάνου³²⁸. Έπειτα από την παρουσίαση του Νότου, το κείμενο του Καραπάνου στρέφεται στην ανασκευή των επιχειρημάτων των οπαδών της δουλείας. Με μια σειρά παραδειγμάτων αποδεικνύει πως οι απόψεις τους είναι αποτέλεσμα ιδιοτέλειας και οικονομικών συμφερόντων και δεν έχουν καμία άλλη βάση. Μάλιστα, για να στηρίξει την επιχειρηματολογία του κατά της δουλείας εξετάζει την περίπτωση της Αϊτής, σημειώνοντας πως η Αϊτή κατά το διάστημα της επανάστασης της ανέδειξε «άνδρας εξόχους», όπως Toussaint L' Ouverture και ο Jean-Jacques Dessalines³²⁹. Τέλος, εκτός από τις μορφές της επανάστασης της Αϊτής, συμπεριλαμβάνει στους πολέμιους της δουλείας και μορφές της Γαλλικής επανάστασης, όπως ο αββάς Grégoire και ο Maximilien Robespierre³³⁰.

Αυτό ήταν εν περιλήψει το κείμενο του Καραπάνου, το οποίο είναι δείκτης των συζητήσεων των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και ιδίως των μελών του Φιλολογικού Συλλόγου για τον εμφύλιο πόλεμο στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μετά την δολοφονία του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών θα συναντήσουμε ξανά τον

³²⁶ Στο ίδιο, σελ. 87.

³²⁷ Στο ίδιο, σελ. 90-93. Για την παρουσίαση των εγκλημάτων των δουλοκτητών ο Καραπάνος στηρίχθηκε σε φυλλάδια οπαδών της κατάργησης της δουλείας, βλ. σελ. 92.

³²⁸ Αυτή η συζήτηση έλαβε χώρα σε συνεδρίαση του Συλλόγου στις 30 Ιανουαρίου 1864. Βλ. *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 2, (Ιανουάριος 1864), σελ. 104-106.

³²⁹ Καραπάνος, «Περί της δουλείας...» σελ. 96.

³³⁰ Στο ίδιο, σελ. 99.

Σύλλογο, καθώς ένα μέλος του ανέλαβε να εκφωνήσει λόγο για τον Lincoln σε «διαδήλωσιν» που οργάνωσαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.

«Η συλληπητήριος αυτή έκφρασις των Ελλήνων», έλαβε χώρα στις 18 Απριλίου 1865³³¹. Μετά την εκλογή επιτροπής εννέα μελών «υπό του λαού», πλήθος Ελλήνων βάδισε προς την Πρεσβεία των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κωνσταντινούπολη. Όπως αναφέρει ο Τύπος της εποχής, οι συγκεντρωμένοι κρατούσαν την εικόνα του «Λίγκολνς εστεμμένης με δάφνας και φερούσης σύμβολα Ελληνικά και Αμερικανικά». Μόλις, ο «λαός μετά της επιτροπής» έφτασαν στην «οικία του Πρεσβευτού» εκφωνήθηκαν λόγοι τόσο από τον εκπρόσωπο των συγκεντρωμένων, όσο και από τον αμερικανό πρέσβη.

Ο πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών χαιρέτισε «την σεμνοπρεπή ταύτην διαδήλωσιν των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως υπέρ της πατρίδος του και του αποθανόντος ενδόξου Αυτής Αρχηγού Προέδρου Λίγκολνς». Τόνισε τη διανοητική σύνδεση των Ηνωμένων Πολιτειών με την αρχαία Ελλάδα³³², αλλά και με τους νεότερους Έλληνες και έπλεξε το εγκώμιο του Lincoln. Το εγκώμιο του Lincoln έπλεξε και ο εκπρόσωπος των συγκεντρωμένων Ε. Ιωαννίδης. Τα λόγια του για τον Lincoln θυμίζουν πολύ τις αναφορές των συντακτών των εφημερίδων της επανάστασης του 1821 για τις μορφές των αμερικανικών επαναστάσεων. Άλλωστε ο Ιωαννίδης κάνει αυτή τη σύνδεση, όταν θυμίζει στους «διαδηλούντες» τις σχέσεις Ελλάδας και Ηνωμένων Πολιτειών την περίοδο της ελληνικής επανάστασης³³³. Μεταξύ άλλων, χαρακτηρίζει τον Lincoln «μεγάλο πολίτη της ανθρωπότητας», ο οποίος «εργασθείς μετ' ανενδότου επιμονής και θαυμαστής τω όντι καρτερικότητος προς κατάργησιν της επονειδίστου δουλείας» έσωσε και το έθνος του.

Στην αναφορά στο έθνος εντοπίζουμε το βασικό σημείο, για να κατανοήσουμε την θετική πρόσληψη της μορφής του Lincoln από μεγάλο μέρος των Ελλήνων. Ο Ιωαννίδης σημειώνει πως εκφωνεί τον λόγο του «υπό της πνοής του δεσποτισμού»,

³³¹ Πληροφορίες για την «διαδήλωσιν» αντλούμε από : *Η Ελπίς*, 27.4.1865 και *Ευνομία*, 4.5.1865.

³³² «Παρά των προγόνων Υμών, ω Έλληνες, εκκληρονομήσαμεν ημεείς τον προς την ελευθερία έρωτα !».

³³³ «Φέροντες αείποτε ζωηρά εις την μνήμην ημών τα προς την Ελλάδα του 1821 ευεργετήματα του μεγάλου λαού της Αμερικής».

αναφερόμενος στην Οθωμανική εξουσία, και εν συνεχεία, στο τέλος του λόγου του, επανέρχεται και πάλι στο εθνικό ζήτημα : «Ας διδαχθώσιν λοιπόν μίαν φοράν ακόμη οι ασεβείς δολοφόνοι των εθνών και του Λίγκολνος, ας διδαχθώσιν ότι, η των εθνών ιδέα δεν νικάται, αλλά νικώσιν. Αιωνία η μνήμη του μεγάλου πολίτου της ανθρωπότητας». Ο Lincoln, λοιπόν, διαβάστηκε και μεταφράστηκε από σημαντική μερίδα Ελλήνων ως ο Πρόεδρος που διατήρησε ενωμένο το έθνος του. Και, βεβαίως, αυτή η ανάγνωση και μετάφραση σχετίζεται με το διανοητικό τοπίο και τις πολιτικές αναζητήσεις της εποχής. Ας μην λησμονούμε πως βρισκόμαστε στον αστερισμό της μεγάλης ιδέας. Επίσης, η νίκη του Βορρά και η τύχη του Lincoln δημιούργησαν και πάλι θετικές απεικονίσεις των Ηνωμένων Πολιτειών τόσο στο Βασίλειο, όσο και στους Έλληνες της διασποράς³³⁴.

Έκτοτε, το ενδιαφέρον για τις Ηνωμένες Πολιτείες ατονεί³³⁵ έως την εμφάνιση του φαινομένου της υπερατλαντικής μετανάστευσης. Αλλά αυτό είναι μια άλλη Ιστορία...

³³⁴ Βλ. τον πρόλογο του ανώνυμου μεταφραστή του βιβλίου του Édouard Laboulaye, *Οι Παρίσιοι εν Αμερική :Σύγγραμμα Εδουάρδου Λαβουλαίη υπό το ψευδώνυμον Ρενέ Λεφέβρ Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού*, Εκ του Τυπογραφείου της Θέμιδος, Αθήνα 1869, όπου, μεταξύ πολλών άλλων, αναφέρει πως των Ηνωμένων Πολιτειών «το πολιτικόν μεγαλείον και την κοινωνικήν ευεξίαν κατά τα τελευταία μάλιστα έτη πάντες εγνώρισαν», σελ. β'. Το βιβλίο εκδόθηκε και στην Κωνσταντινούπολη την ίδια χρονιά σε άλλη μετάφραση. Δείκτης, ενδεχομένως, του ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού. Βλ. Édouard Laboulaye, , *Οι Παρίσιοι εν Αμερική*, μτφρ. Ν.Β. Καποδαίνης – Ν. Κ. Κυριάκος, Εκ του κεντρικού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη 1869, αφιερωμένο στον πρέσβη των Ηνωμένων Πολιτειών, η εξύμνηση των οποίων, στα προλεγόμενα των μεταφραστών, είναι παρόμοια με την ελληνική έκδοση. Τέλος, ο τρόπος που παρουσιάζονται οι Ηνωμένες Πολιτείες στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον *Λεξικόν ιστορίας και γεωγραφίας*. Βλ. Σταύρος Βουτυράς, - Ιωάννης Α. Βρετός, - Γιώργος Βαφειάδης,, *Λεξικόν ιστορίας και γεωγραφίας: διαλαμβάνον περίληψιν της ιστορίας, φυσικήν και πολιτικήν χωρογραφίαν, τους βίους των μεγάλων ανδρών, τους μύθους και τας παραδόσεις παντών των εθνών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, Τύποις Ι. Α. Βρετού, Κωνσταντινούπολη Τ.1 (1869), Τ.2 (1871).

³³⁵ Μικρή εξαίρεση αποτελεί η δράση του Samuel Gridley Howe για το Κρητικό Ζήτημα, βλ. Samuel Gridley Howe, *Έκθεσις της τε Αμερικανοελληνικής Επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη*

Επίλογος

Η Αμερική που σχεδίασε η φαντασία του Tornatore δεν μένει μόνον στα όνειρα των μεταναστών γι' αυτή, αλλά προχωρά και προς το εσωτερικό του επιβατικού πλοίου. Εκεί, συναντά τα βιώματα και τις εμπειρίες των εργατών του πλοίου και ιδίως του Αφροαμερικανού θερμαστή Danny Boodmann, ο οποίος φανερώνει στους θεατές μια διαφορετική Αμερική. Σε αντίθεση με τις κραυγές των μεταναστών για τη «γη της επαγγελίας», τα στίγματα στην πλάτη του μαύρου θερμαστή από την εποχή της δουλείας παρουσιάζουν μια πιο σκοτεινή εικόνα. Η Αμερική του Tornatore μέσα από αυτή την αντίθεση οδηγεί το κοινό στον αναστοχασμό και στην αναθεώρηση ενδεχόμενων απλουστευτικών σχημάτων.

γυναικοπαίδων μέχρι της 1ης Απριλίου 1868, Τύποις Λακωνίας, Αθήνα 1868. Επίσης, *Αλήθεια*, 13.2.1867. Τέλος, για τη δράση Αμερικανών στην Κρήτη βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, μτφρ. Αθηνά Βουγιούκα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998 (1983), σελ. 169-175.

Χρησιμοποιήσαμε το παράδειγμα της αφήγησης του Tornatore, για να τονίσουμε πως κάθε απεικόνιση της Αμερικής εμπεριέχει εν πολλοίς και τις πολιτικές αντιλήψεις του δημιουργού της εντός της. Ανεξαρτήτως αν είναι ταινία, βιβλίο, πολιτικό φυλλάδιο, άρθρο στον Τύπο και, βεβαίως, ιστορική εργασία. Σε αντίθεση με άλλες μελέτες που συνομιλούν, κατά κάποιο τρόπο, με το θέμα της παρούσας εργασίας, προσπαθήσαμε να αποφύγουμε απλουστευτικά σχήματα. Ευελπιστούμε πως οι αναγνώστριες και οι αναγνώστες της εργασίας μας θα θυμηθούν το χαμόγελο του David Walker, όταν θα δουν ξανά κάπου (και θα το δουν σίγουρα) αναφορές για τους ανθρωπιστές στη Νότια Καρολίνα.

Συνομιλώντας με τη διεθνή βιβλιογραφία, επιδιώξαμε να τονίσουμε τη διεθνική διάσταση του εθνικού φαντασιακού και τις μεταβολές που υφίσταται καθώς αλλάζουν τα μέσα πρόσβασης στην πληροφορία. Πέραν τούτου, η παρούσα εργασία προσπάθησε να αναδείξει πως διαβάστηκε και μεταφράστηκε η Αμερική από τους Έλληνες το χρονικό διάστημα 1821-1870. Χρησιμοποιήσαμε υλικό από τον Τύπο, τον βιβλιακό πολιτισμό της εποχής αλλά και διάφορες άλλες πηγές για να προβάλλουμε τους πολλαπλούς λόγους που αρθρώθηκαν για την Αμερική. Μετά την ανάδειξη αυτών των λόγων η εργασία στράφηκε στην αναζήτηση εκείνων που τους άρθρωσαν και προσπάθησε να τους συσχετίσει με τις εσωτερικές εξελίξεις. Οι λόγοι και οι νοητικές μεταφράσεις για την Αμερική μάς λένε πιο πολλά για τους δημιουργούς τους, παρά για αυτή καθαυτή την Αμερική. Επί παραδείγματι, ο Toussaint L'Ouverture έγινε «Παναγιώτης Ανοικτής», γιατί αυτό απαιτούσε η κατάσταση της εποχής, αλλά και οι πολιτικές αντιλήψεις του συγγραφέα,. Το ίδιο ισχύει και με αποδοχή της μορφής του Lincoln. Στην εποχή της Μεγάλης Ιδέας έγινε αποδεκτός αυτός που διατήρησε ενωμένο το έθνος του και όχι κάποιος που επιθυμούσε να διατηρήσει τους δούλους του (Jefferson Davis). Επιπλέον, η έναρξη του εμφυλίου στις Ηνωμένες Πολιτείες έδωσε την ευκαιρία σε κάποιους να επιτεθούν στο δημοκρατικό πολίτευμα. Με το βλέμμα στραμμένο στην Ελλάδα και όχι στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Επίσης, μέσα από την προβολή των λόγων για την Αμερική επιδιώξαμε να φωτίσουμε και άλλες πτυχές της λογιосύνης (υπό ευρεία έννοια) του 19^{ου} αιώνα. Εστίασαμε και στο πώς οι λόγοι αντιλαμβάνονταν φαινόμενα, όπως τη δουλεία και το ρατσισμό, αλλά και από ποιές ευρωπαϊκές πηγές αντλούσαν τις ιδέες τους για την

Αμερική. Πολλά απομένουν ακόμη να γίνουν. Η παρούσα εργασία ήταν απλά μια εισαγωγή σε ένα εντελώς ανεξερεύνητο πεδίο.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Α. Τύπος

Εφημερίς

Ελληνικός Τηλέγραφος.

Ελληνικά Χρονικά.

Ο Φίλος του Νόμου.

Εφημερίς Αθηνών.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος.

Απόλλων

Αθηνά

Φίλος του Λαού

Αιών

Η Ελπίς

Ο Αληθής ριζοσπάστης

Ημέρα

Κλειώ

Μέριμνα

Ο Αστήρ της Ανατολής

Πανδώρα

Νέα Πανδώρα

Ευτέρπη

Εφημερίς των Μαθητών

Εφημερίς των Φιλομαθών

Ευνομία

Αμάλθεια

Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος

Αλήθεια

Β. Εκδεδομένα Αρχεία

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα τ.3 (1971), τ. 24 (2012).

Πρακτικά της Α΄ Εθνικής Συνελεύσεως, 08/11/1843 -18/03/1844, Βασιλικό Τυπογραφείο, Αθήνα.

Πρακτικά της Β΄ Εθνικής Συνελεύσεως, 10/04/1864 - 12/08/1864, τ. 5., Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1864.

Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, τ. 1., τ.3. Εκ του εθνικού τυπογραφείου, Αθήνα 1863.

Γ. Πρωτογενείς πηγές και πηγές της εποχής

Α. Χ., Βίοι του Β. Φραγκλίνου και Α. Κοραή, και η επιστήμη του καλού Ριχάρδου : Διά τους ελληνικούς παίδας, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1839.

Αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή, τ.4 -5, Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς- Άλκης Αγγέλου - Αικατερίνη Κουμαριανού - Εμμανουήλ Φραγκίσκος (επιμ.), Αθήνα 1983.

Ασώπιος, Κωνσταντίνος, Λόγος Κ. Ασωπίου παραδιδόντος την δευτέραν αυτού πρυτανείαν, εν Αθήναις, τη κθ' Σεπτεμβρίου 1857, Τύποις Π. Α. Σακελλαρίου, Αθήνα 1857.

Βαλέττας, Σπυρίδων Ιωάννου, Επτά πληγαί στη [sic] Ελλάδος :Εις επτά διαλόγους δίχως Ρω, χ.ε., 1827.

Βίος του Βενιαμίν Φραγκλίνου και Η Επιστήμη του καλού Ριχάρδου. Δια τους παίδας των Ελλήνων, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1843.

Βουτυράς, Σταύρος - Βρετός, Ιωάννης Α. - Βαφειάδης, Γιώργος, Λεξικόν ιστορίας και γεωγραφίας: διαλαμβάνον περίληψιν της ιστορίας, φυσικήν και πολιτικήν χωρογραφίαν, τους βίους των μεγάλων ανδρών, τους μύθους και τας παραδόσεις παντών των εθνών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν, Τύποις Ι. Α. Βρετού, Κωνσταντινούπολη Τ.1 (1869), Τ.2 (1871),

Δραγούμης, Νικόλαος, Ιστορικαί αναμνήσεις, Εκ του τυπογραφείου Λαζ. Βηλάρα, Αθήνα 1874.

Καραπάνος, Κωνσταντίνος, «Περί της δουλείας εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής», *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. 2, (Ιανουάριος 1864).

Κοκκώνης, Ιωάννης Π., *Περί πολιτειών περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών, και περί πολιτικής κυβερνήσεως / Σύνοψις συνταχθείσα υπό Ι. Π. Κοκκώνη Πελοποννησίου επ' αγαθώ της Ελλάδος*, τ. 1, *Περιέχων την των πολιτειών, των παλαιών και νεωτέρων, εξιστόρησιν*, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1828.

Κοκκώνης, Ιωάννης Π., *Περί πολιτειών περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών, και περί πολιτικής κυβερνήσεως / Σύνοψις συνταχθείσα υπό Ι. Π. Κοκκώνη Πελοποννησίου επ' αγαθώ της Ελλάδος*, τ. 2, *περιέχων την περί συντάξεως πολιτειών θεωρίαν*, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1829.

Κοντόσταυλος, Αλέξανδρος, *Τα περί των εν Αμερική ναυπηγηθεισών φρεγατών και του εν Αιγίνη Νομισματοκοπείου*, Εκ του Τυπογραφείου Ν. Αγγελίδου, Αθήνα 1855.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Βίος Αδαμαντίου Κοραή / Συγγραφείς παρά του ιδίου*, Εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1833.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή / Βουλή μεν και δαπάνη της εν Μασσαλία Κεντρικής Επιτροπής Κοραή*, Νικόλαος Μ. Δαμάλας (επιμ.), Τύποις των Αδελφών Περρή, Αθήνα 1855, τ. 1 .

Κοραής, Αδαμάντιος, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, Θ. Π. Βολίδη (επιμ.), Αθήνα 1933.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Ο Παπατρέχας*, Άλκης Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1970.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Πολιτικά φυλλάδια, 1798-1831*, Επιμέλεια, εισαγωγικό κείμενο Λουκία Δρούλια, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1983.

Κούμας, Κωνσταντίνος, *Ιστορίαι των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεώτερα εξ αρίστων*

Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι υπό Κ. Μ. Κούμα, Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη 1831, τ. 10, 11, 12.

Κωνσταντάς, Γρηγόριος, - Φιλίππιδης, Δανιήλ, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791.

Μήτρου, Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά και νέα : Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους. Πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά καί τινων Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα εξεδόθη ήδη το Δεύτερον υπό Ανθίμου Γαζή. Του Μηλιώτου, τ. Δ., Τύποις Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1807.*

Νοταράς, Χρυσάνθος, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, Παρίσι 1716.

Ξάνθος, Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα 1845.

Πετσάλης, Αθανάσιος, *Μετάφρασις του Κεντρικού Συντάγματος της Αμερικής μετά ιστορικής εισαγωγής και ερμηνείας των κυριωτέρων αρχών αυτού*, Εκ της Φιλολάου Τυπογραφίας, Αθήνα 1841.

Πετσάλης, Αθανάσιος, *Συλλογή απάντων των νόμων, διαταγμάτων, διαταγών του στρατού του Βασιλείου της Ελλάδος, εγκυκλίων, οδηγιών και ειδοποιήσεων των Γραμματειών, συνθηκών της Ελλάδος μετά των άλλων εθνών, εν οίς προσετέθη και ο Οργανισμός της Χωροφυλακής κλπ : από του έτους 1833 μέχρι τέλους του 1840 / μετατυπωθέντων απαράλλακτως εκ των Β. εφημερίδων της Κυβερνήσεως, Δαπάνη του δικηγόρου Α. Πετσάλη*, Εκ της Φιλολάου τυπογραφίας, Αθήνα 1842.

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος. Και Σχέδιον Οργανισμού Των Επαρχιών αυτής Αμφότερα επιδιορθωμένα και επικυρωμένα υπό της Δευτέρας Εθνικής Νομοθετικής των Ελλήνων Συνελεύσεως εν Άστρει. οίς επονται το Πολιτικόν Σύνταγμα της Βρεταννίας και το των Ήνωμένων Επικρατειών της Αμερικής. Μετά της Διατυπώσεως του Συνεδρίου αυτών, εξ Αγγλικών και Γαλλικών Συγγραμμάτων μεταφρασθέντα, Τύποις και αναλώμασι Δ. Μεσθενέως, Μεσολόγγι 1824.*

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Θεωρία γενική περί των διαφόρων διοικητικών συστημάτων και εξαιρέτως περί του κοινοβουλευτικού. Μεθ' ην έπεται πραγματεία σύντομος περί των ειρηνοποιών και ορκωτών κριτών της Αγγλίας, κατά τους αρίστους Γάλλους και Αγγλους συγγραφείς*, Τύποις και αναλώμασι Δ. Μεσθενέως, Μεσολλόγγι 1825.

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Κείμενα για τη δημοκρατία (1824-1825)*, Εισαγωγή – επιμέλεια Φιλήμων Παιονίδης και Ελπίδα Βόγλη. Οκτώ, Αθήνα 2011.

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Τα Γεωγραφικά κατά το ενεστώς και παρελθόν : Συγκριτικώς, ως επι το πολύ, και εν συναφεία μετά της Ιστορίας των Εθνών / Συνταχθέντα προς χρήσιν της μαθητευομένης Ελληνικής νεολαίας και παντός φιλομαθούς*, 2 τόμοι, Εκ του Τυπογραφείου της Αυγής, Αθήνα 1859.

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Τα Ελληνικά : ήτοι ο βίος της Ελλάδος κατά πάσας τας σχέσεις και εκδηλώσεις αυτού εξεταζόμενος, εκτενέστερον μεν από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Ρωμαιοκρατίας. Συνοπτικώς δε από της εποχής ταύτης μέχρι των νεωτάτων χρόνων*, τ. 2, Τύποις και αναλώμασι Σ. Κ Βλαστού, Αθήνα 1870.

Πολυζωΐδης, Αναστάσιος, *Τα Νεοελληνικά : ήτοι τα κατά την Ελλάδα κυριώτερα συμβάντα και η κατάστασις της ελληνικής παιδείας από αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων έως του εσχάτου υπέρ αυτονομίας εθνικού αγώνος 146 π.Χ.-1821π.Χ*, τ. 1, Εν τω Τυπογραφείω Ιλισσός, Αθήνα 1874.

Πολυμέρης, Γεώργιος, *Λεξικόν Αγγλοελληνικόν: Συνταχθέν και εκδοθέν προς χρήσιν των σπουδαζόντων την αγγλικήν γλώσσαν*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Ερμούπολη 1854.

Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος, *Απομνημονεύματα*, τ. 3, Τύποις "Πυρσού, Αθήνα 1930.

Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος, *Διηγήματα* (τ. Α', Β'), Γενική εποπτεία Χρήστος Αλεξίου, Φιλολογική επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999.

Σούτσος, Αλέξανδρος, *Η Μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Εκ του Τυπογραφείου της Μνημοσύνης, Αθήνα 1844 (1843).

Τρικούπης, Σπυρίδων, *Οι επί της Ελληνικής Επανάστασεως και κατά την κηδείαν τινών επιζησάντων πρωταγωνιστών αυτοσχέδιοι απ' άμβωνος λόγοι, και ο εκφωνηθείς εν Λονδίνω την 25 Μαρτίου 1861*, Εκ του Τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1862.

Φιλήμων, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, Ναύπλιο 1834.

Φιλήμων, Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ., Τυπογραφείο Π.Β. Μωραϊτίνη, Αθήνα 1861.

Ψύλλας, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα του Βίου μου*, Εισαγωγή Νικόλαου Κ. Λούρου. Σημειώσεις Ελευθερίου Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974.

American Sunday School Union, *Βίος Γεωργίου Ουασιγκτόνως : πόνημα ηθικώτατον*, μτφρ. Νικόλαος Δραγούμης, Τύποις Λάζαρου Δ. Βιλαρά, Αθήνα 1863 (1856). Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα 1832.

Beccaria, Cesare Bonesana, *Βεκκαρίου Περί αδικημάτων και ποινών, Μεταφρασμένον από την ιταλικήν γλώσσαν*, μτφρ. και Προλεγόμενα Αδαμάντιος Κοραΐς, Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου πατρός και υιών, Παρίσι 1823 (1802).

Campe, Joachim Heinrich, *Η ανακάλυψις της Αμερικής : Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά παίδας και νεανίσκους*, μτφρ. Ιωάννης Μαλλιαρός, τ. 1-3, Βιέννη 1820 (1801).

Condorcet, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, *Oeuvres de Condorcet*, τ. 8, Firmin Didot frères, Παρίσι 1847.

Walker, David, *Walker's Appeal, in Four Articles; Together with a Preamble, to the Coloured Citizens of the World, but in Particular, and Very Expressly, to Those of the United States of America, Written in Boston, State of Massachusetts, September 28, 1829*, Βοστώνη 1830.

Fleury, Jules, L., *Ιστορία της ανακαλύψεως της Αμερικής : προς χρήσιν των παιδων*, μτφρ. Μάρκος Δ. Σακκορράφος, Μ. Μοσχοβάκης, Αθήνα 1869.

Gaspari, Adam Christian, *Σχολαστική γεωγραφία διερμηνευτική του νέου μεθοδικού σχολαστικού άτλαντος*, μτφρ. Κυριάκος Καπετανάκης, Τυπογραφία Λεοπόλδου Γρουντ, Βιέννη 1808 (1799).

Guizot, François, *Γυιζώτου Βάσιγκτων : Εκ του Γαλλικού μετά τινων προχείρων σημειώσεων περί των ελληνικών πραγμάτων*, μτφρ. Π. Ι. Χαλικιόπουλος, Εκ της τυπογραφίας Μ. Γεωργιάδου, Πάτρα 1852.

Heyrick, Elizabeth, *Immediate, not gradual abolition, or, An inquiry into the shortest, safest, and most effectual means of getting rid of West Indian slavery*, Λονδίνο 1824.

Howe, Samuel Gridley, *An historical sketch of the Greek revolution*, White, Gallaher & White, Νέα Υόρκη 1828.

Howe, Samuel Gridley, *Έκθεσις της τε Αμερικανοελληνικής Επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη γυναικοπαίδων μέχρι της 1ης Απριλίου 1868*, Τύποις Λακωνίας, Αθήνα 1868.

Howe, Samuel Gridley, *Letters and journals of Samuel Gridley Howe*, επιμ. Laura E. Richards, D. Estes, Βοστώνη 1909.

Howe, Samuel Gridley, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, εισαγωγή με παρουσίαση ανεκδότων αποσπασμάτων Οδυσσέα Δημητρακόπουλου, Καραβία, Αθήνα 1971.

Laboulaye, Édouard, *Οι Παρίσιοι εν Αμερική :Σύγγραμμα Εδουάρδου Λαβουλαίη υπό το ψευδώνυμον Ρενέ Λεφέβρ Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού*, Εκ του Τυπογραφείου της Θέμιδος, Αθήνα 1869.

Miller, Jonathan Peckham, *The condition of Greece, in 1827 and 1828; being an exposition of the poverty, distress, and misery, to which the inhabitants have been reduced by the destruction of their towns and villages and the ravages of their country, by a merciless Turkish foe*, Νέα Υόρκη 1828.

Palma, Alerino, *Κατήχησις πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων*, μτφρ. Νικόλαος Γ. Παγκαλάκης, Εκ της εν Ύδρα Τυπογραφίας, Ύδρα 1826.

Recueil des actes de la Société Archéologique d'Athènes des années 1837-1840, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας, Αθήνα 1840.

Quackenbos, George P., *Ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής συγγραφείσα υπό του Αμερικανού Κουακέμβου*, μτφρ. Σπυρίδων Αντωνιάδης, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1874.

Stanhope, Leicester, *Greece in 1823 and 1824 / being a series of letters and other documents on the Greek revolution written during a visit to that country*, Λονδίνο 1824.

Story, Joseph, *Commentaries on the Constitution of the United States : with a preliminary review of the constitutional history of the colonies and states, before the adoption of the Constitution*, τ. 1-3, Hilliard, Gray, and company, Βοστώνη 1833.

Stowe, Harriet Beecher, *Η καλύβη του Θωμά ή ο βίος των μαύρων εν Αμερική*, μτφρ. Ιωάννης Καρασούτσας, τ. 1-2, Τυπ. Φιλομούσου Λέσχης, Αθήνα 1860.

Stowe, Harriet Beecher, *The Writings of Harriet Beecher Stowe*, τ. 2, Houghton - Mifflin, Βοστώνη - Νέα Υόρκη 1896.

Thayer, William M., *Ο άποικος παίς ήτοι εξιστόρησις των περιπετείων του βίου του νυν προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Άβρααμ Λίγκολνς με εικονογραφίας*, μτφρ. Γεώργιος Κωνσταντίνου, Τύποις Λακωνίας, Αθήνα 1865.

Tocqueville, Alexis de, *Περὶ της Δημοκρατίας κατα την Αμερικὴν ὑπὸ Αλεξίου Τοκβίλλου, Δικηγόρου παρὰ τῷ ἐν Παρισίοις Εφετείῳ*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ηρακλείδης, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Γκαρπολά, Αθήνα 1846.

Tuckerman, Charles, *Οι Έλληνες της σήμερον*, μτφρ. , Αντώνιος Α. Ζυγομαλάς, Τυπογραφείο της Φιλοκαλίας, Αθήνα 1877.

Δ. Βιβλιογραφία

Αγγέλου, Άλκης, *Οι λόγιοι και ο αγώνας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1971.

Αγγέλου Άλκης, «Εισαγωγή», στο *Ιστορικά Αναμνήσεις*, Αθήνα, Ερμής, 1973.

Αναστασιάδης, Γιώργος, *Δημοκρατικοί θεσμοί και πολιτικός λόγος στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989.

Ανδριώτης, Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 Αφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

Αποστολόπουλος, Δημήτρης Γ., «Κοραής και Ι. Π. Κοκκώνης. Νεότερα στοιχεία για τις σχέσεις τους το 1826», *Ο Ερανιστής*, 23 (2001).

Αρβανιτάκης, Δημήτρης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες : Η Ape Italiana, ο Ανδρέας Κάλβος*, η ιστορία, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010.

Αρβανιτάκης, Δημήτρης, «Γιατί ο Λαφαγιέτ;», *Νέα Εστία*, 178/1869 (2016).

Αρβανιτάκης, Δημήτρης Δ., «Ιόνιο, 1797: Ο χαμένος κρίκος του ρεπουμπλικανισμού», *Νέα Εστία*, 186/1887 (2021).

Anderson, Benedict, *Φαντασιακές κοινότητες : Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997 (1983).

Βαγενάς, Νάσος (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999 (1997).

Βασιλούδη, Βασιλική, *Ο Μ. Δ. Καλαποθάκης και η Εφημερίς των Παίδων, παράμετροι ενός παιδικού περιοδικού του 19ου αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Τ.Ε.Ε.Π.Η., Αλεξανδρούπολη, 2003.

Βλάχος, Αγγελος Σ., *Περί Ιωάννου Καρασούτσα και των ποιήσεων αυτού : λόγος απαγγελθείς εν τω φιλολογικώ συλλόγῳ Παρνασσῷ τη 19 Απριλίου 1874*, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Αθήνα 1874.

Βόγλη, Ελπίδα, «"Πολίτευμα ευρωπαϊκόν": Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα (1821-1827)», *Ελληνικά*, 49/2 (1999).

Γαρδίκια, Κατερίνα, «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, τ. 1 (1971).

Γιακωβάκη, Νάσια, «Οι μεταμορφώσεις του Παπατρέχα και η διαμόρφωση μιας ελληνικής κοινής γνώμης στη δεκαετία του 1810», στο *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, 3-6 Νοεμβρίου 2011, Μνήμη Παν. Μουλλά*, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας-Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Ναταλία Δεληγιαννάκη (επιμ.), Σοκόλη-Κουλεδάκης, Αθήνα 2014.

Γιαννακόπουλος, Γιώργος Α., *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1998.

Γκότση, Γεωργία, *Η διεθνοποιήσις της φαντασίας : Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες τον 19ο αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα 2010.

Δαμηλάκου, Μαρία, «Προσλήψεις του Μπολίβαρ από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα», στο Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος, *"Η ματιά των άλλων": Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2012.

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Γνώση, Αθήνα 2000 (1949).

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 2009 (1977).

Δημητρόπουλος, Δημήτρης - Λούκος, Χρήστος, - Μιχαλάρης, Παναγιώτης, (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 2018.

Διακάκης, Αντώνης, *Το Μεσολόγγι στο 1821: πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Ασίνη, Αθήνα 2019.

Διαμαντούρος, Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006 (1972).

Δράκου, Γεωργία, «Η "Ναϊάς" του Α. Ρ. Ραγκαβή, το "Tamango" του Prosper Mérimée και η ιεραποστολική προπαγάνδα για την απελευθέρωση των μαύρων», *Σύγκριση/Comparaison*, 8 (1997).

Δρούλια, Λ. - Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (1784-1974)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. 1-4.

Εξερτζόγλου, Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα : Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Ζάνου, Κωνσταντίνα, «Διανοούμενοι - "γέφυρες" στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», *Τα Ιστορικά*, 30/58 (2013).

Ηλιού, Φίλιππος, «Βιβλία με συνδρομητές. II. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», *Ο Εραμιστής*, 22 (1999).

Θαναηλάκη, Πόλλη, *Αμερική και προτεσταντισμός: η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών μισιονάριων για τη Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005.

Θαναηλάκη, Πόλλη, «Οι προτεσταντικές ιδέες, ο Mark Twain και το πρότυπο του παιδικού χαρακτήρα στο μισσιονάρικο βιβλίο στην Ελλάδα (19ος αιώνας)», *Μνήμων*, 27 (2005).

Θαναηλάκη, Πόλλη, *Αμερικανικά όνειρα και ιεραποστολικός ρομαντισμός: το προτεσταντικό βιβλίο και η «μάχη» των εκδόσεων στη νοτιο-ανατολική μεσόγειο το 19ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.

Israel, Jonathan, «Μετά τον Πόλεμο: προσλήψεις της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης την Εποχή της Παλινόρθωσης», στο Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αι.)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019.

Καγιαλής, Τάκης, «Τα Απομνημονεύματα του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή και η κριτική», στο *Α. Ρ. Ραγκαβή, Απομνημονεύματα* [φωτοαναστατική επανέκδοση, συμπληρωμένη με εισαγωγικά κείμενα και ευρετήρια], τ. Α, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου», *Τα Ιστορικά*, 4/7 (1987).

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, μτφρ. Αθηνά Βουγιούκα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998 (1983).

Κανούτας, Σεραφείμ Γ., *Ο Ελληνισμός εν Αμερική, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Εκ του χρωμοτυπογραφείου ο Κόσμος, Νέα Υόρκη 1918.

Καρακατσούλη, Άννα, «*Μαχητές της ελευθερίας*» και 1821: *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, Πεδίο, Αθήνα 2016.

Καραμπίνη - Ιατρού, Μιχαήλα, «Η άλλη Αμερική. Πώς είδαν την Αμερική στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, ένας φοιτητής, ένας έμπορος, ένας διπλωμάτης, μια φεμινίστρια και ένας μετανάστης», στο *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις: όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει*, Έλια Παπαστάθη (επιμ.), Τμήμα Φιλολογίας -Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2018.

Κατηφόρη, Δέσποινα, *Νικόλαος Σκούφος: σχεδιάσμα βιογραφίας*, Μνήμων, Αθήνα 1990.

Κιουσοπούλου, Τόνια, *Η εφημερίδα Εποχή. Ναύπλιο 1834-1835 : περιλήψεις-ευρετήρια*, Μνήμων-Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1986.

Κισκήρα, Κωνσταντίνα Π., «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ'ημάς ανατολή, 1819-1914: Η δράση της American board», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998).

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Πορεία, Αθήνα 2000 (1990).

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Γ. Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009 (1978).

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή: πρόταση ερμηνείας», στο *Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983 : προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία τη σκέψη και το έργο του Κοραή*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1984.

Κοτσώνης, Γιάννης, *Η Ελληνική Επανάσταση και οι αυτοκρατορίες Η Γαλλία και οι Έλληνες, 1797-1830*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

Κουμαριανού, Αικατερίνη, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, Ερμής - Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1971, τ. 1-3.

Κουμαριανού, Αικατερίνη, *Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριάδων: Βιέννη 1791, Ζήτη, Θεσσαλονίκη 2011.*

Κουμπουρλής, Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπελίου και Κ. Παπαρρηγοπούλου : η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών. Αθήνα 2012.

Κυριακίδης, Επαμεινώνδας Κ., *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892 : μετά εισαγωγής επί των διαφόρων ιστορικών περιπετειών του έθνους, της μεγάλης επαναστάσεως του 1821 και της διοικήσεως του Καποδιστρίου και εξήκοντα και πλέον εικονογραφιών*, τ. 1-2, Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση, Αθήνα 1892.

Λαδάς, Γ.Γ.- Χατζηδήμος, Α.Δ., *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 - 1795*, Αθήνα 1970.

Λαΐος, Γεώργιος, «Ο Γεώργιος Βεντότης, ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2/8 (1955).

Λάσκαρις, Σταμάτης Θ., *Ο Φιλελληνισμός εν Αμερική κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1927.

Λιάκος, Αντώνης, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, 1 (1983).

Λούκος, Χρήστος Κ., «Η δίωξη της εφημερίδας "Ο Απόλλων"», *Ο Ερανιστής*, 9 (1971).

Λούκος, Χρήστος Κ., «Ο Κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομιχαλαίοι», *Μνήμων*, 4 (1974).

Λούκος, Χρήστος, «Τα επαναστατικά κινήματα του 1810 στη Λατινική Αμερική – Η ελληνική επανάσταση του 1821: Μερικοί παραλληλισμοί», στο Μαρία Δαμηλάκου και Χρήστος Λούκος (επιμ.), *200 χρόνια από τα επαναστατικά κινήματα για την ανεξαρτησία της Λατινικής Αμερικής, 1810-2010*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 19-20 Νοεμβρίου 2010), Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων (2011).

Μάγερ, Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου : 1790-1900*, τ. 1., Α. Δημόπουλος, Αθήνα 1957.

Μανδυλαρά Άννα Β., Νικολάου Γιώργος Β., Φλιτούρης Λάμπρος, Αναστασόπουλος Νικόλαος (επιμ.), *Φιλελληνισμός : Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά- Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Μαστροδημήτρης, Παναγιώτης Δ., «Οι μεταφράσεις του Καρασούτσα», *Ερανιστής*, 10 (1972-1973).

Ματαράγκας, Παναγιώτης, *Παρνασσός : ήτοι Απάνθισμα των εκλεκτοτέρων ποιημάτων της νεωτέρας Ελλάδος*, Εκ του Τυπογραφείου Νικολάου Ρουσοπούλου, Αθήνα 1880.

Ματθαίου, Σοφία, «Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση», *Μνήμων*, 28 (2006-2007).

Μαυρέλος, Νικόλαος, «Απεικονίσεις των ΗΠΑ από τρεις συγγραφείς στον 19ο αιώνα: Κοραΐς, Ροΐδης, Επισκόπουλος», στο *Απ-εικονίσεις της Αμερικής*, Τατιανή Γ. Ραπατζίκου - Σμάτη Γεμενετζή-Μαλαθούνη (επιμ.), Helaas Digital Publications, Θεσσαλονίκη 2021.

Μητρώον Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών. 1822-1935, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1986.

Μόσχος, Μιχάλης, «Δομή και ύφος στον Παπατρέχα», στο *Πρακτικά συνεδρίου "Κοραΐς και Χίος" (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, Στέργιος Φασουλάκης (επιμ.), τ.1, Ομήρειον Πνευματικών Κέντρον, Αθήνα 1984.

Μπάλτα, Νάση - Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

Μπάρκουλα, Χάιδω, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1830-1880): Αλυσωτισμός και Διπλωματία*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008.

Μποζίκης, Σίμος, *Ελληνική επανάσταση και Δημόσια Οικονομία: Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, 1821-1832*, Ασίνη, Αθήνα 2020.

Μπουτζουβή-Μπανιά, Αλέκα, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», *Ο Εραμιστής*, 18 (1986).

Νούτσος, Παναγιώτης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός: τα όρια της διακινδύνευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η προκήρυξις της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τας ευρωπαϊκάς αυλάς», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 12 (1957).

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Δύο προκηρύξεις της Μεσσηνιακής Συγκλήτου», *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 2 (1967).

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, « Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 3/5 (1986).

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεώτερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, 6/10 (1989).

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Παπαδάκη, Λυδία, «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η "εκπολιτιστική αποστολή" της ελληνικής παιδείας : Μια μετά-αποικιακή ανάγνωση», *Modern Greek Studies Online* , 2 (2016).

Πάτσιου, Βίκυ, «Η Καλύβη του Θωμά (1860) και ο Ιωάννης Καρασούτσας», στο *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.

Πετσάλης-Διομήδης, Νικόλαος «Μερικές εικόνες χωρίς κορνίζα», *Ο Κύκλος*, Αναμνηστικό τεύχος 2020.

Πιζάνιας, Πέτρος (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821: Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Κέρκυρα, Μάιος 2007, Ιόνιο Πανεπιστήμιο -Τμήμα Ιστορίας, Κέδρος, Αθήνα 2009.

Πολίτης, Αλέξης, «"Αν ήρχιζε μετά είκοσι χρόνους...". Ο Κοραΐς, οι κοινωνικές ιδέες του Διαφωτισμού και η Ελληνική Επανάσταση», *Ο Ερανιστής*, 26 (2007).

Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια, ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Μνήμων-Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2009 (1993).

Πολίτης, Αλέξης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο Εθνικό Κράτος, 1830-1880: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.

Πρωτοψάλτης, Εμμανουήλ Γ., «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», *Αθηνά*, 60 (1956).

Petropoulos, John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985 (1968).

Ριζάκη, Ειρήνη, *Οι «γράφουσες Ελληνίδες» : Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Κατάρτι, Αθήνα 2007.

Σαρίπολος, Νικόλαος Ν., *Η Πρώτη εθνοσυνέλευσις και το Πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822*, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, Αθήνα 1907.

Σειρηνίδου, Βάσω, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2011.

Σκαλόρα, Φραντσέσκο, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει. Απομνημονεύματα Ιταλών εξόριστων και πατριωτών στην επαναστατημένη Ελλάδα: σημειώσεις στο περιθώριο του έργου του Τζιουζέππε Πέκκιο», στο Δημητρόπουλος, Δημήτρης,- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης,- Μαρωνίτη, Νίκη,- Μπουκάλας, Παντελής, (επιμ.), *1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε., «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του Say», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, επιμ. Χρήστος Λούκος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 1994.

Σκοπετέα, Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σταυροπούλου, Έρη, «Η εικόνα της Αμερικής στην ελληνική λογοτεχνία του 19ου αιώνα.: Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία», *Σύγκριση*, 16 (2005).

Σφοίνη, Αλεξάνδρα, «Προσλήψεις και εννοιολογήσεις της Γαλλικής Επανάστασης από τους Έλληνες (1789-1806)», στο Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αι.)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019.

Τζιόβας, Δημήτρης, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική 1830-1930*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Γιάννα Τζουρμανά, «Πατριώτες και πολίτες: Επαναστάσεις στη Νότια Αμερική και την Ευρώπη στον αρχόμενο 19ο αιώνα», στο Μαρία Δαμηλάκου και Χρήστος Λούκος (επιμ.), *200 χρόνια από τα επαναστατικά κινήματα για την ανεξαρτησία της Λατινικής Αμερικής, 1810-2010*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 19-20 Νοεμβρίου 2010), Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων (2011).

Φακούρα, Αλίκη, *Από την οθωμανική στην ελληνική πόλη. Οι λειτουργίες της πόλης του Ναυπλίου (1715-1833). Κοινωνία, Οικονομία και Διοίκηση, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2006.

Φουρναράκη, Ελένη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833: Περιλήψεις, ευρετήρια*, Μνήμων-Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1986.

Χατζιωάννου, Μαρία Χριστίνα, *Στη δίνη της Χιακής καταστροφής (1822). Διασταυρούμενες ιστορίες και συλλογική ταυτότητα*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2021.

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ίλια, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο Ταχυδρόμος της Βιέννης (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, 8 (2009).

Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Ίλια, - Δέδε, Κατερίνα- Δημητρόπουλος, Δημήτρης,- Παπαδάκη, Ειρήνη, (επιμ.), *Έλεγχος Ιδεών και Λογοκρισία από τις απαρχές της Ελληνικής Τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2018.

Χατζοπούλου, Λίτσα (Εισαγωγή - επιμέλεια - απόδοση κειμένων), *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής: ένας "στρατευμένος" στον 19ο αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2009.

Χέινς, Μάικ -Γούλφρις, Τζιμ (επιμ.), *Ιστορία και Επανάσταση: Αντικρούοντας των αναθεωρητισμό*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, Angelus Novus, Αθήνα 2018 (2007).

Larrabee Stephen, *Ελλάς, 1775-1865, Πώς την είδαν οι Αμερικάνοι*, Φέξης, Αθήνα 1957.

Armitage, David, *The Declaration of Independence: A Global History*, Harvard University Press, Κέμπριτζ - Λονδίνο 2007.

Armitage, David - Subrahmanyam, Sanjay, *The Age of Revolutions in Global Context, c. 1760-1840*, Red Globe Press, Palgrave Macmillan, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2010.

Aubert, Aurélia, «Challenging Lafayette's Legacy: Race and Republicanism in France and the United States», <https://ageofrevolutions.com/2018/04/23/challenging-lafayettes-legacy-race-and-republicanism-in-france-and-the-united-states/>, (τ.π. 5.1.2021).

Baricco, Alessandro, *Novecento: Un Monologo*, Feltrinelli, Μιλάνο 1998.

Bayly, Christopher A., *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου: 1780-1914. Παγκόσμιες διασυνδέσεις και συγκρίσεις*. μτφρ. Κώστας Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 (2004).

Blackburn, Robin, «Haiti, Slavery, and the Age of the Democratic Revolution», *The William and Mary Quarterly* 63/4 (2006).

Blackburn, Robin, *Marx and Lincoln: An Unfinished Revolution*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2011.

Blackburn, Robin, *The American Crucible: Slavery, Emancipation And Human Rights*, Verso, Λονδίνο 2013.

Brière, Jean-François, «Abbe Gregoire and Haitian Independence», *Research in African Literatures*, 35/2 (2004).

Borchard, Gregory A. - Bulla, David W., *Lincoln Mediated: The President and the Press Through Nineteenth-Century Media*, Routledge, Νέα Υόρκη 2015.

Boritt, Gabor S. - Neely, Mark E. - Holzer, Harold, «The European Image of Abraham Lincoln», *Winterthur Portfolio*, 21 (1986).

Buck-Morss, Susan, *Hegel, Haiti, and Universal History*, University of Pittsburgh Press, Πίτσμπουργκ 2009.

Canfora, Luciano, *La democrazia. Storia di un'ideologia*, Laterza, Ρώμη - Μπάρι 2004.

Canfora, Luciano - Cardinale, Ugo, *Il giacobino pentito. Carlo Botta fra Napoleone e Washington*, Laterza, Ρώμη 2010.

Carwardine, Richard - Sexton, Jay (επιμ.), *The Global Lincoln*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2011.

Dakin, Douglas, *British and American Philhellenes during the War of Independence, 1821-1833*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1955.

Darnton, Robert, *George Washington's False Teeth: An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2003.

Doyle, Don H., *The Cause of All Nations: An International History of the American Civil War*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2015.

Dubois, Laurent, *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ 2004.

Dubois, Laurent, «An Enslaved Enlightenment: Rethinking the Intellectual History of the French Atlantic», *Social History*, 31/1 (2006).

Dunkerley, James, *Americana: The Americas in the World Around 1850*, Verso, Λονδίνο 2000.

Droulia, Loukia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'Indépendance Grecque. 1821-1833*, Centre de Recherches Néo-Helléniques de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Αθήνα 1974.

Fields, Karen E. - Fields, Barbara J., *Racecraft: The Soul of Inequality in American Life*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2012.

Foner, Eric, *Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863-1877*, Harper Perennial, Νέα Υόρκη 2002 (1988).

Foner, Eric, *The Fiery Trial: Abraham Lincoln and American Slavery*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2010.

Gabaccia, Donna R., *Foreign Relations: American Immigration in Global Perspective*, Princeton University Press, Πρίνστον 2012.

Gaffield, Julia, *Haitian Connections in the Atlantic World: Recognition after Revolution*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2015.

Gemme, Paola, *Domesticating Foreign Struggles: The Italian Risorgimento and Antebellum American Identity*, University of Georgia Press, Άθενς 2005.

Goldstein Sepinwall, Alyssa, *The Abbe Gregoire and the French Revolution: The Making of Modern Universalism*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2005.

Hahn, Steven, *The Political Worlds of Slavery and Freedom*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2009.

Hatzidimitriou, Constantine G., «Revisiting the Documentation for American Philanthropic Contributions to Greece's War of Liberation of 1821», *Journal of Modern Hellenism*, 31 (2015).

Isabella, Maurizio, *Risorgimento in Exile: Italian Emigres and the Liberal International in the Post-Napoleonic Era*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2009.

Isabella, Maurizio - Zanou, Konstantina, *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο -Νέα Υόρκη 2016.

Israel, Jonathan, *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775-1848*, Princeton University Press, Πρίνστον 2017.

Jaume, Lucien, *Tocqueville : Les sources aristocratiques de la liberté*, Fayard, Παρίσι 2008.

Johnson, Walter, *River of Dark Dreams: Slavery and Empire in the Cotton Kingdom*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2013.

Kaye, Harvey J., *Thomas Paine: Firebrand of the Revolution*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2000.

Karp, Matthew, *This Vast Southern Empire: Slaveholders at the Helm of American Foreign Policy*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2016.

Kitromilides, Paschalis M., «Enlightenment», στο Paschalis M. Kitromilides - Constantinos Tsoukalas (επιμ.), *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*, Belknap Press, Κέμπριτζ - Λονδίνο 2021.

Kohn, Denise -Meer, Sarah - Todd, Emily B., *Transatlantic Stowe: Harriet Beecher Stowe and European Culture*, University of Iowa Press, Αϊόβα 2006.

Körner, Axel, «Uncle Tom on the Ballet Stage: Italy's Barbarous America, 1850–1900», *The Journal of Modern History*, 83/4 (2011).

Körner, Axel, - Miller, Nicola - Smith, Adam I. P. (επιμ.), *America Imagined: Explaining the United States in Nineteenth-Century Europe and Latin America*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012.

Körner, Axel, *America in Italy: The United States in the Political Thought and Imagination of the Risorgimento, 1763–1865*, Princeton University Press, Πρίνστον 2017.

Lerg, Charlotte A., «Transatlantic George Washington: Continental Liberal Historians in Search of a Hero, 1830–1848», στο Charlotte A. Lerg - Heléna Tóth (επιμ.), *Transatlantic Revolutionary Cultures, 1789-1861*, Brill, Λέιντεν 2017.

Mayer, Arno J., *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2008 (1981).

Nagler, Jörg, -Doyle, Don H., - Gräser, Marcus, *The Transnational Significance of the American Civil War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2016.

Nash, Gary B, *The Forgotten Fifth: African Americans in the Age of Revolution*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ - Λονδίνο 2006.

Osterhammel, Jürgen, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, μτφρ. Patrick Camiller, Princeton University Press, Πρίνστον 2014 (2009).

Repousis, Angelo, «The Cause of the Greeks": Philadelphia and the Greek War for Independence, 1821-1828», *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, 123/4 (1999).

Santelli, Maureen Connors, *Ο Αμερικανικός Φιλελληνισμός: Η Επίδραση της Επανάστασης του 1821 στις Η.Π.Α.*, μτφρ. Δημήτριος Β. Σταυρόπουλος, Ψυχογιός, Αθήνα 2021 (2020).

Schüller, Karin, «From liberalism to racism : German historians, journalists, and the Haitian Revolution from the late eighteenth to the early twentieth centuries», στο Geggus, David P. (επιμ.), *The Impact of the Haitian Revolution in the Atlantic World*, University of South Carolina Press, Κολούμπια 2001.

Sinha, Manisha, *The Counterrevolution of Slavery. Politics and Ideology in Antebellum South Carolina*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2000.

Sinha, Manisha, *The Slave's Cause: A History of Abolition*, Yale University Press, Λονδίνο 2016.

Snay, Mitchell, *Gospel of Disunion: Religion and Separatism in the Antebellum South*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1993.

St Clair, William, *That Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence*, Open Book Publishers, Κέιμπριτζ 2008.

Thompson, Mary, *"The Only Unavoidable Subject of Regret": George Washington, Slavery, and the Enslaved Community at Mount Verrnon*, University of Virginia Press, Σάρλοτσβιλ 2019.

